

ירדן: המאבק על הכשרת שלום חם

ביוני 1918 נפגש חיים ויצמן, אז יושב ראש התנועה הציונית העולמית, עם האמיר פייסל. המשפחה ההאשמית, בהנהגתם של פייסל, אביו חוסיין ואחיו עבדאללה, הובילה את המרד הערבי נגד האימפריה העות'מאנית במלחמת העולם הראשונה (יולי 1914–נובמבר 1918). הבריטים תמכו במרד בתקווה שייחוסה הישיר של המשפחה לשושלתו של הנביא מוחמד ינטרל את הקריאה העות'מאנית לג'האד נגד הכופרים הנוצרים. ויצמן הגיע לפגישה בתום מסע מפרך בים וביבשה, שכלל שיט בספינת קיטור דרך תעלת סואץ, רכיבה על גמל וצעידה רגלית, והסתיים במחנה של הצבא הערבי ליד עקבה.

את הערב הראשון ניצל ויצמן להתאוששות. הוא התהלך בין מארחיו כשהוא צופה מהרי מואב אל נופי עמק הירדן, ים המלח והרי יהודה שבאופק. לימים סיפר שבאותן שעות הרגיש כאילו שלושת אלפים שנות היסטוריה עברית חלפו ביעף וחש עצמו כממשיך דרכם של אבות אבותיו, הנושא ונותן בשם עמו על עתידה של הארץ המוכטחת. למוחרת צפה ויצמן בתרגילי לוחמה ולאחר מכן הוכנס לאוהליו של פייסל. לאכזבתו הוגש לו תה ולא קפה, אך הוא התנחם בכך שממילא טעמם ומרקמם של שני המשקאות – בגרסתם הערבית – זהים כמעט לאלו של תמיסת סוכר.

השיחה בין המנהיגים, שהתקיימה באמצעות מתרגם, התנהלה ברוח טובה, וויצמן חשב שהיא הניחה יסודות לידידות ארוכת שנים. הוא הסביר למארחו כי מסעו נועד להרגיע חששות ערביים מפני המפעל הציוני ולבקש את תמיכתו המוסרית של האמיר בקידומו. פייסל שאל שאלות רבות על התנועה הציונית והרשים את ויצמן בבקיאותו. השניים היו תמימי דעים כי שיתוף פעולה יהודי-ערבי יסייע לשתי התנועות לקדם את שאיפותיהן הלאומיות לקראת ועידת השלום הבינלאומית שהתכנסה בפריז בראשית 1919, ולגייס את רצונן הטוב של מעצמות אירופה. פייסל הבטיח להעביר לאביו את תמצית השיחה, והאחרון – התברר כעבור זמן לא רב – סמך את ידיו על תוצאותיה.

בחודשים שלאחר מכן הלכו ונבנו יחסי האמון בין הצדדים, וחלה התקדמות משמעותית במגעים. בנובמבר 1918 שיגרה ההסתדרות הציונית מברק ברכה לאמיר פייסל לרגל כיבוש דמשק, וקיבלה תשובה אדיבה. בדצמבר התקיימה פגישה נוספת בין פייסל לוויצמן, הפעם בלונדון, ובה שורטטו קווים להסכמות מרחיקות לכת. במסמך שעליו חתמו השניים בינואר 1919 הובעה נכונות ערבית ליישום הצהרת בלפור ולהגירת יהודים לארץ ישראל, והוסכם על שיתוף פעולה בפיתוח האזור. הצדדים גם תיאמו יחסי ידידות וחילופי נציגים והתוו גבולות בין שתי הישויות העתידות לקום – המדינה הערבית ו"פלסטיין" – במשתמע תחת שלטון יהודי.

'הסכם ויצמן-פייסל' היה ביטוי היסטורי ראשון מסוגו להכרה ערבית בישות יהודית בארץ ישראל, אך הוא לא יצא לפועל. למעשה, דבר קיומו לא נודע ברבים עד 1936, כשלוש שנים לאחר מותו של פייסל. בהסתייגות שהוסיף האמיר בכתב ידו על דפי ההסכם הוא התנה את כניסתו לתוקף בכך שהערבים יקבלו עצמאות מידי הבריטים. בשלהי 1919, לאחר שהתברר כי ההבטחות הבריטיות לגבי חלוקת שטחי האימפריה העות'מאנית אינן עומדות להתממש, התנער פייסל מההסכמות עם התנועה הציונית. בהצהרות פומביות הוא החל להתייחס לפלסטיין כאל פרובינציה בממלכתו העתידית ולא אוטונומיה יהודית, וזו הפכה לעמדתו הרשמית. כעבור כשלושה עשורים התנבא ויצמן בזיכרונותיו כי כישלון מגעיו עם פייסל אינו סוף פסוק, שהרי האינטרסים הערביים-היהודיים המשותפים מהווים עובדת יסוד איתנה, והם עתידים לצוף מחדש ולעצב את יחסי הצדדים.¹

אחרי תקופה קצרה כמלך סוריה, שממנה סילקו אותו הצרפתים, הפך פייסל למלך עיראק; אחיו עבדאללה מונה לאמיר של ישות מדינית חדשה שהקימו הבריטים במזרח התיכון – עבר הירדן. הפרגמטיות שנקט פייסל ביחס לציונות אפיינה גם את אחיו.² כמו שליטים ערבים אחרים, גם הוא לא עמד בפיתוי והתערב ישירות בסכסוך הציוני-פלסטיני ב-1948. אך בניגוד להם הוא יצא עם שלל משמעותי בידו: הגדה המערבית, מזרח ירושלים ומסגד אל-אקצא. כך הפכו ישראל וירדן לאויבות שחלקו גבול ארוך ונפיץ בסכסוך ששילב היבטים טריטוריאליים, לאומיים, דמוגרפיים ודתיים, לצד אינטרסים משותפים, שקודמו בחשאי גם לאחר המפלה הירדנית במלחמת ששת הימים.

פרק זה בוחן את דרכה של ירדן ממלחמה לשלום עם ישראל, ואת השימושים שעשו המשטר הירדני ויריביו במונחים אסלאמיים במעבר מסכסוך להשלמה. לפרק ארבעה חלקים: חלקו הראשון בוחן את מקומו של הממד האסלאמי ביחסים בין ההשואמים לציונים, ובהמשך בין הירדנים לישראלים – מכינון אמירות עבר הירדן ועד לכינון השלום בין המדינות; חלקו השני מוקדש להתנגדויות אסלאמיסטיות ואחרות לתהליך השלום שהחל באוקטובר 1991, להסכם השלום שנחתם כעבור כשלוש שנים ולקשרי הנורמליזציה הרחבים שהוכרזו בעקבותיו;

1 הקשר בין פייסל לוויצמן נוצר על רקע ההבטחות הסותרות שקיבלו המנהיגים הציונים והערבים מבריטניה במהלך מלחמת העולם הראשונה לגבי חלוקת שטחי האימפריה העות'מאנית ('מכתבי חוסיין-מקמהון' ו'הצהרת בלפור'), ועל בסיס האינטרס המשותף להגיע להבנות שיאפשרו את מימושן: יעקב שמעוני, **מדינות ערב: פרקי היסטוריה מדינית** (תל אביב: עם עובד, 1988), 110-113; Elie Podeh, *Chances for Peace: Missed Opportunities in the Arab-Israel Conflict* (Austin: University of Texas Press, 2015), 18-26; Chaim Weizmann, *Trial and Error: The Autobiography of Chaim Weizmann, Book Two* (1918-1948), 231-236.

2 שמיר, **עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן**, 19-20.

החלק השלישי מנתח את הנימוקים האסלאמיים שהציג בית המלוכה הירדני להכשרת מדיניות השלום והנורמליזציה של המלך חוסיין בן טלאל; והחלק הרביעי עוסק בנימוקים לא-אסלאמיים שהופיעו בקמפיין השלום הירדני, אשר התמקדו בתועלות החומריות הגלומות בהסכם עם ישראל וביישוב המתח בין האינטרסים הירדניים לאלה הכלל-ערביים והפלסטיניים.

ההאשמים והציונות: מקשרים חשאיים לשלום

מערכת היחסים שנרקמה בין השושלת ההאשמית וירדן לבין התנועה הציונית וישראל מ'הסכם ויצמן-פייסל' ועד חתימת הסכם השלום הירדני-ישראלי ב-1994 הוגדרה על ידי יוסי מלמן "שותפות עוינת". בצל איבה של הצד הירדני בשיח הרשמי, שהגיעה לשיאה בהשתתפות הממלכה בשלוש מלחמות, קיימו שתי המדינות קשרים חשאיים, ולפרקים שיתוף פעולה ביטחוני הדוק. תפיסות ומושגים אסלאמיים השפיעו משלב מוקדם על הממד הגלוי והעיון של היחסים, אך משקלם ותפקידיהם השתנו לאורך השנים. מכינון אמירות עבר הירדן ב-1921 ועד מלחמת 1967 היה הממד הדתי-אסלאמי של הסכסוך עם הציונות וישראל משני לממד הלאומי-ערבי הדומיננטי, כאשר הזהויות הקולקטיביות – הדתיות והלאומיות – נשזרו אלו באלו: בית המלוכה ההאשמי תבע לעצמו לאחר התפרקות האימפריה העות'מאנית את כתר המנהיגות הערבית והאסלאמית, שיגר את צבאו במלחמת 1948 לכבוש את ירושלים והגדה המערבית בשם הייעוד הלאומי-הדתי המשולב והציג את מדיניותו כזו המגינה על הזכויות הערביות והאסלאמיות בפלסטין.

אובדן השליטה הירדנית בירושלים ובקודשיה במלחמת 1967 חיזק את הרובד האסלאמי של הסכסוך עם ישראל על חשבון הפאן-ערביות השוקעת, והניע את ירדן להביע את מחויבותה לגאולתם. ואולם בשעה שבית המלוכה העדיף לפעול באמצעים דיפלומטיים להשבת ריבונותו על ירושלים והגדה המערבית, האחים המוסלמים הירדנים – שנחשבו מאז הקמתם ב-1945 לבעלי בריתו של הארמון – התבדלו בהדרגה מהקו הפייסני של המשטר וביקשו לדחוק את המלך לפינה, כמי שאינו נאמן די הצורך לחובתו הדתית.

הרובד הדתי ביחסים בין ההאשמים לציונים משקף את מעמדו של האסלאם כגורם יסוד מעצב בזהות הלאומית הירדנית, לצד השבטיות, הפאן-ערביות והנטייה למודרניזם פרו-מערבי.³ שורשי בית האשם נטועים בשבט קורייש ממכה ונמשכים יותר מארבעים דורות עד לזרע הנביא מוחמד במאה השביעית, וליתר דיוק – בתו פאטמה ובעלה עלי. מתוקף ייחוסו מונה חוסיין בן עלי ב-1908 לשריף של מכה, ולאחר פתיחת המרד הערבי נגד הטורקים הכריז על עצמו

3 M. Moaddel, "Religion and the State: The Singularity of the Jordanian Religious Experience," *International Journal of Politics, Culture, and Society* 15, (2002), 527–568.

בנובמבר 1916 כמלך הערבים. חוסיין ובניו, פייסל ועבדאללה, התמרדו נגד פעולות של 'הטורקים הצעירים', שפגעו במעמדם של הערבים באימפריה וקידמו אתוס חילוני. תחייה ערבית הייתה בעיניהם תנאי הכרחי לתחייה אסלאמית. ההאשמים נהגו להתגאות בכך שמייסדי האסלאם היו ערבים ולא טורקים, ומעמדם הדתי כ"שומרי המקומות הקדושים" אישש בעיניהם את תביעתם להנהיג התעוררות לאומית-דתית שתצמיח ישות מוסלמית מאוחדת ומתקדמת בהובלתם.⁴

שורשי התביעה של השושלת ההאשמית להכרה בזיקתה לירושלים מצויים באמצע שנות ה-20 של המאה שעברה, והיא נועדה לחזק את מעמדם של ראשיה בעולם הערבי והאסלאמי. עם ביטול הח'ליפות העות'מאנית במאוס 1924 הכתיר עצמו השריף חוסיין לח'ליפה – צעד ששימש את יריבו בחצי האי ערב אבן סעוד, שכפר בסמכותו, כאמתלה להילחם בו, לכבוש מידיו באוקטובר את הכעבה ולסלקו ממכה. הוואקום שנותר באל-אקצא עם קץ השלטון העות'מאני, לצד דחיקת ההאשמים מחצי האי ערב, הפכו את ירושלים לחלופה אטרקטיבית, שבאמצעותה מנהיגי השושלת שנדרו לעבר הירדן ביקשו לבסס מחדש את מעמדם הדתי. חוסיין הכריז על עצמו כשומר קודשי ירושלים והשקיע ממון בשיפוץ אתריה האסלאמיים. לאחר מותו ביוני 1931 וכהוקרה על תרומתו, נטמן בחלקת קבר מול כיפת הסלע. עמדתו של חוסיין כלפי הציונות נחשבה ניטרלית, ובטקס קבורתו נכחו נציגים מטעם הסוכנות היהודית והרכנות הראשית.⁵

בנו של חוסיין, עבדאללה הראשון, מונה ב-1921 לאמיר עבר הירדן, הוכתר למלך ב-1946 עם קבלת עצמאותה מידי הבריטים והפך לאב המייסד של הממלכה. בתקופת שלטונו (1921-1951) התאפיין יחסו לתנועה הציונית בשניות: במישור הפומבי הקפיד עבדאללה להופיע כדוברם של הערבים והמוסלמים, בניסיון לבסס לעצמו עמדת מנהיגות ערבית-אסלאמית ולקדם את שאיפתו להרחיב את שטחיו ולאחד את מדינות הלבנט תחת הכתר ההאשמי.⁶ במכתבים פתוחים ששיגר בשנים 1933-1936 לנציב העליון הבריטי בארץ ישראל ארתור ווקופ, הזהיר כי העולם האסלאמי מודאג מהכוונות הציוניות להשתלט על פלסטין. כמו כן, על רקע פרוץ 'המרד הערבי הגדול' (1936-1939), הלין על כך שהעלייה היהודית נעשתה ללא התייעצות עם "בעליה המקוריים

4 C. Ernest Dawn, "The Amir of Mecca Al-Husayn Ibn-'Ali and the Origin of the Arab Revolt," *American Philosophical Society* 104, no. 1 (February 15, 1960): 11-34.

5 יוסי מלמן, *שותפות עוינת: הקשרים הסודיים בין ישראל לירדן* (תל-אביב: מיתם, 1987), 21-24; עודד ערן, "תולדות בית המלוכה ההאשמי בירדן", בתוך גבריאל ברקאי ואלי שילר (עורכים), *ירדן ואתריה* (ירושלים: אריאל, 1995), 147-157; אל-רואיה אל-האשמה על אל-מקדסאת אל-אסלאמיה ואל-מסיחיה פי אל-קדס 1917-2020 (החסות ההאשמית על הקודשים האסלאמיים והנוצריים בירושלים 1917-2020) (עמאן: מא'ססת אאל אל-בית אל-מלכיה ללפכר אל-אסלאמי, 2020), 35-38; "מת חוסיין, מלך חג'אז לשעבר", דבר, 5 ביוני 1931, 1.

6 מלמן, *שותפות עוינת*, 28-30; שמיר, *עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן*, 21.

של הארץ" וקרא להגבלתה.⁷ במישור החשאי, לעומת זאת, הכיר עבדאללה בהפיכת התנועה הציונית לכוח פוליטי וכלכלי בעל משקל וניהל עימה מראשית כהונתו מגעים שקטים, שבמהלכם הביע נכונות לקבל ריבונות יהודית מוגבלת בארץ ישראל תחת מדינה בראשותו.⁸

המתח בין מחויבותו המוצהרת של עבדאללה לאומה הערבית והאסלאמית ובין התיאום החשאי עם התנועה הציונית הגיע לשיאו ערב מלחמת 1948. ימים ספורים לפני פרוץ המלחמה נועד המלך בעמאן עם גולדה מאיר, ראשת המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. בפגישה הגורלית – שלא הייתה הראשונה בין השניים – הציע המלך שהמדינה היהודית תתפשר על אוטונומיה בריבונות ותוותר על הכרזת עצמאותה, אך מאיר מיאנה להכפיף את המפעל הציוני לשלטונו ודחתה את ההצעה. ההתנגשות הצבאית בין הצדדים הפכה בלתי נמנעת, אך נלוו אליה הבנות שבשתיקה לגבי מניעת הקמתה של מדינה פלסטינית, שנתפסה בירדן כאיום על שטחיה ועל מעמדה האזורי. בפועל, הקרבות הקשים ביותר שהתחוללו בין צה"ל ללגיון הערבי נרשמו סביב ירושלים, שהוגדרה בהחלטת החלוקה של האו"ם כאזור בינלאומי, ולא בשטחים שהוקצו למדינה היהודית.⁹

בעוד שבמצרים מילאו האחים המוסלמים תפקיד חשוב בהפעלת לחץ על המלך פארוק לצאת למערכה ב־1948, הרי בירדן השפעתה של התנועה על הארמון הייתה מינורית. הסניף הירדני של האחים המוסלמים הוקם ב־1945, ובראשו עמד חאג' עבד אל-לטיף אבו קורה. כוחה של התנועה – שהייתה עדיין בחיתוליה – היה מוגבל, והמלך לא ראה בפעילותה איום על שלטונו. הוא התיר לה לפעול בהנחה שתתמקד בהטפה דתית ולא בפוליטיקה, והאמין שהשתלבותה במרקם החברתי הפנימי הירדני תתרום ללגיטימיות הדתית-אסלאמית של שלטונו.¹⁰ בשעה שבית המלוכה אימץ רטוריקה פאן-ערבית עם ניחוח אסלאמי, האחים המוסלמים הציגו עמדות

7 עבדאללה בן אל-חסיין בן עלי, אל-תכמלה מן מד'כראת חצ'רה צאחב אל-ג'לאלה אל-האשמייה אל-מלך עבדאללה בן אל-חסיין [השלמת זיכרונותיו של הוד מלכותו המלך עבדאללה בן אל-חסיין] (ירושלים: אל-מטבעה אלי-ג'אריה, 1951), 107-117; ערן, "תולדות בית המלוכה ההאשמי בירדן", 153.

8 מלמן, שותפות עוינת, 30-31; William W. Haddad and Mary M. Hardy, "Jordan's Alliance with Israel and its Effects on Jordanian-Arab Relations," in Efraim Karsh and P.R. Kumaraswamy (ed.), *Israel, the Hashemites and the Palestinians: The Fateful Triangle*, 35-36; Ronen Yitzhak, "A Short History of the Secret Hashemite-Zionist Talks: 1921-1951," *Midstream* (May-June 2007): 9-11.

9 Haddad and Hardy, "Jordan's Alliance with Israel," 31-38; Ronen Yitzhak, "A Small Consolation for a Big Loss: King Abdallah and Jerusalem During the 1948 War," *Israel Affairs* 14, 3 (2008), 398-418; מלמן, שותפות עוינת, 33; רונן יצחק, "סיפוח ארץ ישראל לירדן תמורת אוטונומיה ליהודים", האומה 162 (חורף תשס"ו – 2006), 43-51.

10 בסאם עלי אל-עמוש, מחטאת פי תאריח' ג'מאעה אל-אח'זאן אל-מסלמין פי אל-ארדן [תחנות בתולדות תנועת האחים המוסלמים בירדן] (עמאן: אל-אכאדימיון לל-נשר ואל-תווע, 2008), 9-15.

אסלאמיסטיות עם נגיעות פאן-ערביות. עם פרוץ המלחמה ניסחו מסמך מטרות ובהן אחדות המוסלמים, פעולה להקמת פדרציה אסלאמית, השבת פלסטין ושחרור מדינות ערב והאסלאם מכל כוח זר. כמו האחים המוסלמים במצרים, גם אנשיהם בירדן השתתפו באופן סמלי בגרודי המתנדבים ששיגרה התנועה למלחמה. תפקידם היה שולי, אך הפך בתום המערכה לחלק מהמיתולוגיה של התנועה.¹¹

עבדאללה הגשים במלחמה את מטרתו להרחיב את שטח ממלכתו, ובניגוד למלך המצרי אף יצא ממנה מחוזק. הסכם שביתת הנשק שחתמו ירדן וישראל באפריל 1949 הותיר את הגדה המערבית ומזרח ירושלים בידיים ירדניות, וכעבור כשנה החליט המלך על סיפוחם.¹² ההחלטה שזכתה לכינוי "אחדות הגדות" השתלבה באתוס הערבי-אסלאמי של הממלכה. המלך הכריז כי באמצעותה שמר על הזכויות הערביות, מנע את בינאום ירושלים, מסירת קודשיה לריבונות זרה והוצאתה מחזקתם של הערבים, והבטיח ששאר פלסטין לא תיפול לידי היהודים.¹³ בנוסח ההחלטה הודגשה המחויבות הירדנית לג'האד למען הגשמת המאוויים הלאומיים הערביים בפלסטין. חברי פרלמנט משתי הגדות, שכונסו יחדיו לראשונה, שיבחו את החלטת המלך לאחד בין שתי "ארצות אחיות" והביעו תקווה כי זהו "פתח של עידן חדש בחיי האומה הערבית".¹⁴ ההתרחבות הטריטוריאלית של הממלכה לוותה בגידול דמוגרפי ובשינוי הרכב אוכלוסייתה, כאשר כ-450 אלף פליטים פלסטינים הגיעו לירדן ב-1948, ומספר דומה של פלסטינים סופחו לממלכה ושילשו את מספר תושביה. לתיאור אחדות הגדות כהכרעה ערבית ואסלאמית היה תפקיד בהבניית הזהות הלאומית של הממלכה, ששינתה את פניה. יתרה מכך, הוא נועד להקל על המיעוט ההאשמי להצדיק את הכפפת אוכלוסיית הרוב הפלסטינית לחסותו, לזכותו בנאמנות וחשוב מכול – למנוע התפתחות זהות לאומית פלסטינית נפרדת שתערער על ההגמוניה העבר-ירדנית. במישור האזורי, עבדאללה קיווה כי הנפת נס הערביות תסייע לו להשיג הכרה בגבולותיה החדשים של מדינתו, כאשר אחדות הגדות לא תיתפס כסיפוח פסול כי

Shmuel Bar, *The Muslim Brotherhood in Jordan* (Tel-Aviv: The Moshe Dayan Center, 1998), 11 6-17.

Nur Köprülü, *Consolidation of Jordanian National Identity: "Rethinking Internal Unrest and External Challenges in Shaping Jordanian Identity and Foreign Policy"* (A thesis submitted to the Graduate School of Social Sciences, Middle East Technical University, 2017), 144.

עבדאללה בן אל-חסיין בן עלי, אל-תכמלה מן מד'כראת חצ'רה צאחב אל-ג'לאלה אל-האשמיה אל-מלך עבדאללה בן אל-חסיין, 18.

שם, 27-22.

אם כצעד ראשון לקראת אחדות ערבית-אסלאמית רחבה יותר, שתועיל לעמידה הקולקטיבית מול המדינה היהודית.¹⁵

בעיני עבדאללה, פריסת החסות ההאשמית על ירושלים, העיר שאביו מינה עצמו לשומר קודשיה ובה נקבר, נשאה משמעות סמלית יתרה. חרף החששות בעבר הירדן שירושלים (שם שכנו כ-160 אלף תושבים) תעמיד בצילה את הבירה עמאן (שם שכנו אז כ-45 אלף תושבים בלבד), החל המלך לפקוד דרך קבע את תפילות יום שישי במסגד אל-אקצא.¹⁶ בזיכרונות שפרסם ב-1951 הקדיש המלך פרק לשבחי ירושלים, אשר קדם בסדר הופעתו לפרקים בשבחי מכה ואל-מדינה. הוא מתח ביקורת על תמיכת הליגה הערבית בבינאום ירושלים והציג את החסות ההאשמית על העיר כחוליה חדשה בשרשרת ההיסטורית, שבה החלו גיבורי האסלאם המיתולוגיים עמר אבן אל-ח'טאב וצלאלח אל-דין אל-איובי, אשר כמוהו נכנסו לירושלים עם צבאותיהם ודאגו לזכויות המאמינים – מוסלמים כנוצרים (היהודים לא נזכרו).¹⁷

עם זאת, הלאומיות הערבית שבה דגל המלך עבדאללה לא נשאה את הגוון המשיחי הנאצריסטי, והאסלאם שבו האמין לא דמה לאסלאמיזם הרדיקלי מבית מדרשם של האחים המוסלמים. עבור המלך הירדני המאבק הצבאי בישראל לא היה אופציה יחידה ובלעדית. לצד מחויבותו לאומה הערבית-אסלאמית הזכיר את הפסוק "אם ייטו לשלום, נטה לו גם אתה" (8: 61) כבסיס לקריאתו למדינות ערב לנקוט מדיניות מציאותית בפלסטין, אפילו אם פירוש הדבר הסדר עם ישראל.¹⁸ ואומנם, בשיחות חשאיות שנערכו בין ירדן לישראל מנובמבר 1949 ועד 1951 בחן המלך את האפשרות להסכ את הסכם שביתת הנשק לחוזה רשמי להפסקת מצב המלחמה. שתי המדינות הגיעו לטיוטת הסכם במגוון נושאים, בכללם הסדרים במקומות הקדושים שיאפשרו חופש תפילה בירושלים וגישה לכותל המערבי משטח ישראל מצד אחד, וגישה לים התיכון משטח ירדן והקמת אזור סחר חופשי לשימוש הממלכה בנמל חיפה מצד אחר. ההסכמות נועדו לאפשר מעבר הדרגתי ממלחמה לשלום, אך התפשטות שמורות והדלפות בענייני גררה מתקפות פומביות על המלך מצד מצרים, סוריה וערב הסעודית, ועוררה הסתייגויות בקרב הפלסטינים ובכירים במשטרו. המגעים נעצרו ללא הסכם מחייב כאשר ב-20 ביולי 1951 נרצח המלך בירי

15 Mohammed Torki Bani Salameh & Khalid Issa El-Edwan, "The Identity Crisis in Jordan: Historical Pathways and Contemporary Debates," *Nationalities Papers* 44, 6 (2016): 985-1002; Kimberly Katz, "Building Jordanian Legitimacy: Renovating Jerusalem's Holy Places," *The Muslim World* 93, 2 (April 2003): 211-232.

16 Naim Sofer, "The Political Status of Jerusalem in the Hashemite Kingdom of Jordan, 1948-1967," *Middle Eastern Studies* 12, 1 (1976): 74-75, 78, 88.

17 עבדאללה בן אל-חסיין בן עלי, אל-תכמלה מן מד'כראת חצ'רה צאחב אל-ג'אללה אל-האשמיה אל-מלך עבדאללה בן אל-חסיין, 88-90.

18 שם, 16.

מתנשק פלסטיני בכניסה למסגד אל-אקצא. אין לדעת אם היה עבדאללה מגיע בסופו של דבר להסכם עם ישראל, אך הסתלקותו סתמה את הגולל על מאמצי השלום למשך זמן רב.¹⁹ לציידו של עבדאללה עמד ביום הרצח נכדו חוסיין, וחיו של הנער ניצלו בנס הודות לכך שאחד הקליעים שירה המתנשק פגע במדליה שענד על צווארו.²⁰ באוגוסט 1952 הוכרז חוסיין למלך, בטרם מלאו לו 17 שנים, לאחר שאביו טלאל נמצא בלתי כשיר לתפקיד. לאורך כהונתו ניכר כי שינן את הלקח של סבו, אשר שילם בחייו על ששקל הסכם נפרד עם ישראל בניגוד לדעתם של הפלסטינים ומדינות ערב.²¹ העשור הראשון לשלטונו הוקדש לביסוס מעמדו מבית ומחוץ, והתאפיין בהתבדלות מהמערב ובניתוק מגע מישראל. נוכח הלאומיות הערבית שהוקרנה ממצרים הנאצריסטית והניחוח האנטי-קולוניאליסטי העז שנלווה לה, פעל חוסיין להוכיח שאינו "שליט בובה" או מכשיר בידיו בריטניה. כך ביקש להתגונן מפני האיום הנאצריסטי להיפרע ממשטרים "ריאקציונריים" ו"בוגדניים". זאת ועוד, כמו בימי סבו עבדאללה, אימוץ הערביות שירת את הבניית הזהות הלאומית של ממלכתו: ההשתייכות ל"אומה הערבית" אמורה הייתה לשמש דבק מחבר בין משפחת מלוכה שמוצאה במכה, שבטים שמקורם בעבר הירדן ואוכלוסיית רוב פלסטינית.²²

לאורך שנות ה-50 הכתיבה הפאן-ערביות את יחסו של חוסיין לסכסוך עם ישראל, בעוד הרובד האסלאמי נדחק לשוליים. המלך סבר כי אימוץ הקו הכלל-ערבי ישרת את מטרותיו בדעת הקהל הערבית, יתקבל באהדה בקרב נתיניו הפלסטינים ויתרום לגיבוש אתוס לאומי משותף שיסייע לבניין האומה הירדנית ולחזיון לכידותה. לפיכך נהג להדגיש את זיקתה המיוחדת של ירדן לבעיה הפלסטינית, את הסמיכות הגיאוגרפית בין שתי הגדות ואת קשרי הדם בין תושביה.²³ בנובמבר 1953, בנאום ראשון לאחר הכתרתו, הצהיר המלך כי העניין הפלסטיני

19 מלמן, *שותפות עוינת*, 26-37; שמיר, *עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן*, 25-26; Haddad and Hardy, "Jordan's Alliance with Israel," 45-46; Susan Heller, *The path to Normalcy: The Evolution of Israeli-Jordanian Relations 1948-1994* (New York: Anti-Defamation League, 1995), 5-6.

20 James Lunt, *Hussein of Jordan* (London: Fontana Paperbacks, 1990), 4-8.
21 Mahida Rashid Al-Madfa'i, *Jordan, The United States and the Middle East Peace Process, 1974-1991* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 10.

22 מלמן, *שותפות עוינת*, 38-48; Betty S. Anderson, "Writing the Nation: Textbooks of the Hashemite Kingdom of Jordan," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 21, 1&2 (2001), 5-6; Riad Nasser, *Recovered Histories and Contested Identities: Jordan, Israel and Palestine* (Plymouth: Lexington Books, 2011), 128-129, 139.

23 Kimberly Katz, "Jordanian Jerusalem: Postage Stamps and Identity Construction," *Jerusalem Quarterly* File 5 (1999), 20.

"תופס את המקום הראשון בלכבותיהם של הערבים" וכך יישאר עד ל"השבת הזכות לבעליה ושחרור המולדת היקרה מעושקיה". חוסיין גם רמז כי בשונה מסבו, אין בכוונתו לבחון הסדר מדיני עם ישראל, והצהיר כי "לא יהיה שלום עם היהודים או ויתור על הזכויות של הפליטים בבתים וברכוש".²⁴ הוא הטיף לאחדות ערבית כאמצעי לשחרור פלסטין, קרא למימוש הזכויות הלאומיות הפלסטיניות והערביות והביע התנגדות להסדרים נפרדים עם ישראל מצד מדינה ערבית כלשהי. קיום ישראל הוצג בנאומיו כעוול היסטורי, וישראל תוארה כישות תוקפנית החומדת את האדמות והמשאבים הערביים, כבעלת ברית של הקולוניאליזם המערבי וכמקור לאי-יציבות באזור.²⁵

בעוד חוסיין הדגיש את מסרי הערביות, האחים המוסלמים הירדנים המשיכו להתמקד באופיו האסלאמי של המאבק בישראל. בניגוד לתנועת האם במצרים, שסבלה מרדיפה ומדיכוי, זו הירדנית נהנתה ממרחב פעולה יחסי. המלך דבק בגישתו הסובלנית של סבו לתנועה, ולקראת סוף שנות ה-50 חלה התחזקות נוספת במעמדה, על רקע השסע שנפער בין המשטר בירדן לכוחות הפאן-ערביים המהפכניים במצרים, בסוריה ובעיראק. כינון הרפובליקה הערבית המאוחדת (קע"ם) בפברואר 1958 התפרש בירדן כאיום קיומי: ביולי 1958 נערכה הפיכה צבאית בעיראק נגד המלך פייסל השני, בן דודו של חוסיין, ובהמשך נעשו ניסיונות התנקשות בחיי המלך הירדני בהכוונת מצרים וסוריה.²⁶ מאחר שנאצר אסר מלחמה על המשטרים המלוכניים והאחים המוסלמים גם יחד, האחרונים הפכו בעיני חוסיין שותפים למאבק באידיאולוגיות החילוניות הדומיננטיות שסיכנו את המשך שלטונו, ובראשם הפאן-ערביות הנאצריסטית, הבעת'יזם והקומוניזם. נציגי האחים המוסלמים השתלבו מ-1956 בחיים הפרלמנטריים בירדן, התנועה הפכה חלק מהמרקם הפוליטי-חברתי במדינה ומחלוקות בינה לבין הארמון יושבו לרוב באמצעות דיאלוג.²⁷

-
- אל-ערביה [ירדן, הבעיה הפלסטינית והיחסים הערביים] (עמאן: מטבעת אל-ג'יש אל-ערבי אל-ארדני, ללא שנה), 29-35; הרכבי, עמדת הערבים בסכסוך ישראל ערב, 391-392.
- 24 עלי מחאפט'ה (עורך), אל-קצ'יה אל-פלסטיניה פי ח'טאבאת אל-חסין בן טלאל מלך אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה, 1952-1999 [העניין הפלסטיני בנאומיו של חוסיין בן טלאל מלך ירדן, 1952-1999] (עמאן: מרכז אל-דראסאת אל-אסטרטגיה, אל-ג'אמעה אל-ארדניה, 2020), 11.
- 25 ח'אלד אבראהים אל-ערמטי, מלך אל-סלאם: מחאולה לציאע'ת תאריח'...? [מלך השלום: ניסיון לעצב את ההיסטוריה...?] (ללא מקום: מכתבת אל-אלואן, אוקטובר 1994), 16-18; מחאפט'ה, אל-קצ'יה אל-פלסטיניה פי ח'טאבאת אל-חסין בן טלאל מלך אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה, 1952-1999, 16, 20, 22.
- 26 Sela, *The Decline of the Arab-Israeli Conflict*, 20.
- 27 אל-עמוש, מחטאת פי תאריח' ג'מעה אל-אח'ואן אל-מסלמין פי אל-ארדן, 20-27.

המלך חוסיין לא הגביל ביטויים אסלאמיסטיים של מחויבות לבעיה הפלסטינית, ואף הרבה לארח במזרח ירושלים כינוסים ערביים ואסלאמיים, ביניהם גם הקונגרס השנתי של תנועת האחים המוסלמים.²⁸ כך למשל, בדצמבר 1953 התאספו בעיר נציגי התנועה ממצרים, סוריה, עיראק, מרוקו וירדן לוועידה כלל-אסלאמית. בדיוניהם הושגה שורת הסכמות על כך שהג'האד להגנת פלסטין מהווה חובה אישית החלה על כל מוסלמי; אין להכיר בכיבוש היהודי בפלסטין; אין לגבש הסדר שלום או הסדרים מדיניים אחרים בין מדינות ערב לישראל; ורעיון כינאום ירושלים (שלו התנגד בתוקף גם הארמון הירדני) הוא מזימה נגד המוסלמים. באפריל 1954 ניסחו האחים המוסלמים בירדן מסמך עקרונות שבו הדגישו כי תנועתם רואה בבעיה הפלסטינית בעיה אסלאמית, וכי חבריה יקדישו את כל משאביהם החומריים והמוסריים למען שחרור פלסטין.²⁹

בניגוד לסבו עבדאללה, יחסו האישי של חוסיין לירושלים היה בראשית שלטונו מאופק, לעיתים אף מסויג, אולי בהשפעת אירוע הרצח הטראומתי שחווה בעיר כנער ונצרב בליבו. לאחר שישראל העבירה ב-1952 את משרד החוץ למערב העיר, דחה חוסיין קריאות פלסטיניות לנקוט פעולת גומלין ולהכריז על חלקה המזרחי של העיר כבירת ירדן. הוא חשש פן תהפוך ירושלים לסמל של בדלנות פלסטינית מן המרכז השלטוני בעמאן, והסתפק בכינוס מזדמן של ישיבות ממשלה ופרלמנט בעיר. ברם, מראשית שנות ה-60 גבר החיבור של המלך לירושלים. נראה היה שהפנים את הפוטנציאל הגלום בה כסמל לאומי-דתי וכעוגן של לגיטימיות לבית המלוכה, והוא החל לכנותה "הבירה הרוחנית" או "הבירה השנייה" של ירדן ולהתפלל בתדירות גוברת באל-אקצא.³⁰ העיר גם הפכה סמל מובהק למחויבותו של המלך לנתיניו הפלסטינים, כאשר כנאום שנשא בינואר 1961 לרגל יום השנה למסעו הלילי של מוחמד ממכה לירושלים, הוא קשר בין המאורע ההיסטורי להווה הפוליטי והגדיר את הבעיה הפלסטינית כשאלת גורל עבור "האומה הערבית והאסלאמית".³¹

במבט לאחור היו שנות ה-60 לתור הזהב של ירושלים הירדנית, כאשר עד אובדנה ב-1967 שימשה העיר כר פורה להתלכדות נרטיבים לאומיים-דתיים המפארים את מורשת הארמון ושליחותו הערבית והאסלאמית: בני האשם, שהם נצח לנביא שהגיע לעיר במסעו הלילי הפלאי,

Sofer, "The Political Status of Jerusalem in the Hashemite Kingdom of Jordan, 1948-1967," 78-79; 28

Bar, *The Muslim Brotherhood in Jordan*, 17, 20-21. 29

Sofer, "The Political Status of Jerusalem in the Hashemite Kingdom of Jordan, 1948-1967," 85-90; 30

ראו נאומיו של חוסיין בתוך: מחמוד עואד ואחמד פאיז מטר (עורכים), אל-קדס פי אקואל אל-חסין וחסין [ירושלים באמירותיהם של חוסיין וחסין] (עמאן: מנשוראת אל-לג'נה אל-מלכיה לשא'ון אל-קדס, 2000), 9.

למשל: מחאפטה, אל-קצ'יה אל-פלסטיניה פי ח'טאבאת אל-חסין בן טלאל מלך אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה, 1952-1999, 21-22. 31

הם "שומרי האגן הקדוש"; השריף חוסיין החיה את הקשר המורדני בין ההאשמים לעיר; המלך עבדאללה מנע ב־1948 את אובדנה, קיבל על עצמו לראות בה פיקדון וקיפח בה את חייו; המלך חוסיין היה עד לרצח סבו בעיר ופעולותיו בעיר הכניסוהו לרשימה אקסקלוסיבית של מנהיגים מוסלמים היסטוריים שהתמסרו לשיפוץ קודשיה.³² לאורחים רמי מעלה, בראשם מנהיגי מדינות ערב, ערך המלך סיור אישי מודרך בירושלים, ואלה גמלו לו בעצם ביקורם במתן הכרה משתמעת לחסות ההאשמית על העיר.³³ אתרי ירושלים הוצגו על בולים לצד דמות המלך באופן שחזק את החיבור האישי בינו לעיר ותיקף את מעמדו כשומר קודשיה. עבור מוסלמים הפכה ירושלים מוקד עלייה לרגל בחודש רמדאן, ועבור תיירים נוצרים שווקו ירושלים ובית לחם כ"ארץ הקודש".³⁴

המלך מינף את מעמדה של ירושלים לצורכי הלגיטימיות הפנימית והחיצונית של משטרו, ללא קשר הכרחי לסכסוך עם ישראל. באופן אירוני, החתרנות הנאצריסטית שקירבה בין חוסיין לאחים המוסלמים פעלה באופן דומה גם על יחסיו עם המדינה היהודית. ניסיונות התנקשות בחייו סוכלו הודות להתרעות מודיעין ישראליות, והרוב הפלסטיני בממלכה החל להצטייר בעיניו כאיום פוטנציאלי. מראשית שנות ה־60 אימץ המלך נקודת מבט חדשה לגבי אויביו וידידיו באזור והגיע למסקנה כי ישראל, שנהנתה מהשפעה גוברת בארצות הברית, יכולה לשמש לו משענת. תובנה זו הובילה ב־1963 להקמת ערוץ חשאי בדירת רופאו היהודי בלונדון, ד"ר עמנואל הרברט, אשר פעל ביתר שאת ממלחמת 1967 ואילך. הערוץ שימש לקיום עשרות פגישות חשאיות בין המלך לכבירים בישראל, שבהן התנהל שיח פורה והושגו הבנות ותיאום בסוגיות ביטחוניות, מדיניות וכלכליות, כמו גם בנושאי מים וחקלאות.³⁵ בשעה שבמישור הפומבי המשיך חוסיין להביע מחויבות למאבק בישראל, מאחורי הקלעים הוא הכיר בה כעובדה מוגמרת והביע תקווה לכונן עימה יחסי שכנות טובים לכשהנסיבות יאפשרו זאת.³⁶ ביוני 1967 נגרר חוסיין למלחמה עם ישראל ובסיומה נותר ללא הגדה המערבית וללא ירושלים המזרחית, היהלום שבכתר ההאשמי. הוא ידע מראש שהמלחמה עלולה לסכן אינטרסים

32 שמיר, עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן, 31, 124, 137, 213-215; אבי שליים, המלך חוסיין – ביוגרפיה פוליטית (אור יהודה: דביר, 2009), 229; Yehuda Lukacs, *Israel, Jordan, and the Peace Process* (Syracuse: Syracuse University Press, 1997), 16-17; Nasser, *Recovered Histories and Contested Identities: Jordan, Israel and Palestine*, 134-135.

33 אל-וצאיה אל-האשמיה על אל-מקראת אל-אסלאמיה ואל-מסיחיה פי אל-קדס 1917-2020, 52.
34 Stanley Gibbons, *Jordan*, no. 48, 80, 88, 110, 131; Sofer, "The Political Status of Jerusalem in the Hashemite Kingdom of Jordan, 1948-1967," 79.

35 פודה, מפילגש לידועה בציבור, 89-118; מלמן, שותפות עוינת, 48-51, 54-55, 123-127; Lukacs, *Israel, Jordan, and the Peace Process*, 3-4.

36 שליים, המלך חוסיין – ביוגרפיה פוליטית, 179-180, 182, 188, 197; מלמן, שותפות עוינת, 60-61.

ירדניים, אך בחר להתיישר עם מגמותיו של נאצר משיקולי דעת קהל. ב־30 במאי 1967 חתם על חוזה הגנה הדדי עם מצרים, שהכפיף את צבא ירדן לפקודותיה. כאשר שב מקהיר לעמאן והתקבל על ידי רבבות אזרחים הקוראים לשחרור פלסטין, הפנים המלך כי ניטרליות במלחמה שבפתח אינה אופציה בעבורו.³⁷ שיתוף הפעולה עם מדינות ערב הרדיקליות נתפס בעיניו ככורח בלתי נמנע, בבחינת הרע במיעוטו, נוכח שתי חלופות גרועות שביניהן נאלץ להכריע: כניסה למלחמה והפסד אפשרי של הגדה המערבית; אי-כניסה למלחמה והפסד אפשרי של שלטונו בשתי הגדות גם יחד, אם וכאשר יהיה מוקע על ידי בני עמו ושכנותיו הערביות כמשתף פעולה עם ישראל.³⁸

ישראל הסיקה גם היא את המסקנה המתבקשת, וב־5 ביוני 1967 פתחה במתקפת מנע גם נגד ירדן, מצרים וסוריה. לאחר שלושה ימי קרב קשים פרצו כוחות חי"ר ישראלים לעיר העתיקה בירושלים וכבשו את הכותל המערבי ואת מתחם הר הבית. חוסיין, שבאותו שלב כבר היה מודע למצבם הנואש של כוחותיו בגזרות הלחימה השונות, ובוודאי נחרד מאובדן קודשי האסלאם בירושלים שהופקדו בידיו למשמרת ושירתו את דימויו, פנה לרגש הדתי של חייליו:

הוי הגברים בשדה המערכה, בעמדות הכבוד וההקרבה. [אתם] פאר האומה המאמינה בכם, בחסדכם, באצבעותיכם הדרוכות על ההדק ובלבבותיכם האמיצים שאינם נרתעים ואינם חוששים מפני המוות. עמדו איתן, היאזרו בסבלנות והחזיקו מעמד. 'הרגום באשר תמצאום' (2: 191) בנשיכם, בציפורניכם ובשיניכם. אחיכם לערביות עומדים לצידכם במערכת הגבורה ההיסטורית. אחיכם לאסלאם עומדים לצידכם במערכת האצילית והמקודשת. כולנו לצידכם בלבבותינו ובדמנו. כולנו מגויסים לג'האד למען אללה כאיש אחד, כישות אחת, כמשפחה אחת, מול האויבים הבוגדנים, אויבי הכבוד, אויבי האמת, אויבי האנושות כולה. נילחם [בהם] עד נשמת אפנו האחרונה, עד שנתייצב בפני אללה. נקריב למען האדמה הקדושה הזו את נפשותינו ונרווה אותה בטיפות דמנו האחרונות.³⁹

37 אשר ססר, "ירדן ומלחמת ששת הימים", בתוך אשר ססר (עורך), שישה ימים – שלושים שנה: מבט חדש על מלחמת ששת הימים (תל אביב: מרכז יצחק רבין לחקר ישראל/עם עובד, 1999), 109.

38 שמיר, עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן, 30; מלמן, שותפות עוינת, 63; בליי טען כי המלך חוסיין ייחל לכך שישאל תשלט על הגדה המערבית כדי להשתחרר מעול האחריות לפלסטינים מבלי להצטייר כבוגד בעניין הפלסטיני: Alexander Bligh, *The Political Legacy of King Hussein* (Brighton: Sussex Academic Press, 2002), 47-72.

39 מחאפט'ה, אל-קצ'יה אל-פלסטיניה פי ח'טאבאת אל-חסין בן טלאל מלך אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה, 1952-1999, 201-202.

אובדן ירושלים היה עבור ירדן המהלומה הכואבת ביותר במערכה, והקושי אך גבר כשישראל מיהרה לספח את העיר המזרחית, על אתריה הקדושים, ולהחיל עליה את החוק הישראלי.⁴⁰ בתקווה לרכך את עוצמת ההתנגדות לשליטה היהודית על קודשי האסלאם, הותירה ישראל את ניהול הר הבית בידי פקידי מנהלת הנוקף של ממשלת ירדן, וכוננה עימם מגננוני הידרות שתכליתם הייתה צמצום עימותים וטיפול במצבי חירום ומשבר. בעיני ירדן היה זה לכל היותר פתרון זמני.⁴¹ "פנינת האסלאם, פיסת האדמה הקרובה ביותר לשמים, ירושלים שלנו היקרה, האהובה, נפלה", ביטא מושל מחוז ירושלים, אנואר אל-ח'טיב, את אוירת הנכאים באותם ימים.⁴² המלך חוסיין הכריז כי ירדן ללא ירושלים משולה ל"אנגליה ללא לונדון, צרפת ללא פריז או איטליה ללא רומא", וקרא לנתיניו בעיר להחזיק מעמד בהתחייבו שירדן לא תבחל בקורבנות לשם השבתה.⁴³ בספרי לימוד ירדניים נקראו התלמידים לפעול לשחרור ירושלים מהכיבוש הישראלי, שמטמא במזיד את קודשיה ומתנכל לתושביה, והיא הופיעה בהם כעיר הקדושה רק למוסלמים ולנוצרים.⁴⁴

בפעול חוסיין לא חתר לסבב לחימה נוסף, שעלול היה לעלות באובדן הגדה המזרחית, אלא העדיף לנצל את שקיעת הנאציזם ואת תהליכי חשבון הנפש שהתעוררו בעולם הערבי כדי לקדם הסדר מדיני שישרת את האינטרס הלאומי של ארצו.⁴⁵ הקורבנות הכבדים שספגה ירדן במלחמה העניקו לה יתר לגיטימציה להתבדל מהקו הערבי הרדיקלי ולתמוך בהחלטה 242 ובנוסחה 'שטחים תמורת שלום'. חוסיין העדיף שלום כולל, אך היה הראשון שהציע לישראל שלום נפרד בתמורה להשבת כל השטחים שאיכר במלחמה, בראשם מזרח ירושלים. בפגישות חשאיות שהתקיימו בלונדון במאי ובספטמבר 1968 העריך חוסיין כי שלום בתנאים אלה לא ייזקף לחובתו כסטייה מהקונצנזוס הערבי. ישראל מצידה הציעה את 'תוכנית אלון', שכללה השבה של כשבעים אחוזים מן השטח, ללא ירושלים – הצעה שנראתה לחוסיין משפילה ובלתי

40 שליים, המלך חוסיין – ביוגרפיה פוליטית, 229.

41 יצחק רייטר, סטטוס קוו בתהליכי שינוי: מאבקי שליטה בהר הבית (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2016), 18-19.

42 גדעון אביטל-אפשטיין, '67, ירושלים, מלחמה (תל אביב: מטר, 2007), 530.

43 עואד ומטר, אל-קדם פי אקואל אל-חסין וחסן, 40-42, 48.

44 למשל: ראצי עבד אל-האדי ואחרים, אל-לע'ה אל-ערביה לאל-צף אל-ת'אמן [שפה ערבית לכיתה ח'] (עמאן: אל-מטאבע אל-מרכזיה, מהדורה עשרים, 1990, מהדורה ראשונה, 1967), 69-72; רשיד עבד אל-חמיד ואחרים, אל-ת'קאפה אל-עאמה לאל-כבאר [תרבות כללית לגדולים] (עמאן: אל-מטאבע אל-מרכזיה, 1990, מהדורה ראשונה, 1976), 80.

45 Mordechai Gazit, *The Peace Process 1969-1973: Efforts and Contacts* (Jerusalem: The Magnes Press, The Hebrew University, 1983), 118.

מספקת.⁴⁶ בהרצאה בווינגטון באפריל 1969, בשולי פגישתו עם הנשיא האמריקאי ריצ'רד ניקסון, הבהיר המלך כי לא ייתן ידו להסדר שלא יכלול נסיגה ישראלית ממזרח ירושלים, בירתה הרוחנית של ירדן הקדושה לנוצרים, למוסלמים וליהודים כאחד. הוא שרטט חזון מפייס שאותו יפתח כעבור כחצי יובל, הצופה כי ירושלים תהפוך בצל הפתרון הדיפלומטי המיוחל ל"עיר של שלום" ולנקודת חיבור בין מאמיני שלוש הדתות המונותאיסטיות.⁴⁷

ואולם בצל הקיפאון המדיני שבו האשים חוסיין את ישראל⁴⁸ וההבטחה להשבת קודשי ירושלים, שבה והתגברה המשטמה האנטי-ישראלית מצד הארמון. באוגוסט 1969 הצית צעיר נוצרי אוסטרלי הלוקה בנפשו שריפה במסגד אל-אקצא, שגרמה נזק לכמת התפילה ולריהוט. בפסגה אסלאמית שהתכנסה ברבאט האשים חוסיין את ישראל באחריות לתקרית, הוקיע אותה על סיפוח וייחוד ירושלים וטען כי פעולותיה מתגרות ברגשותיה של האומה הערבית, פוגעות בכבודם של העמים האסלאמיים ומבזות את קודשיהם ועתיקותיהם. בנאומו כינה את ישראל בין היתר "גזענית", "קנאית" ו"נאצית", מדינה שהוקמה בלב העולם הערבי והאסלאמי ושואפת להתפשט על חשבוננו.⁴⁹ ביום השנה השלישי לשריפה הנפיקה הממלכה שלושה בולים שבאחד מהם נראית רחבת מסגד אל-אקצא, בשני מופיע המבנה ומעליו מיתמר עשן ובשלישי החלל הפנימי של המסגד. הכתוביות שהופיעו היו "אל-אקצא השכוי", "פשע שריפת מסגד אל-אקצא" ו"אנו נשחרר את מסגד אל-אקצא".⁵⁰

במקביל, בשלהי שנות ה-60 החל חוסיין לתמוך בפעולות פדאיון שביצעו ארגונים פלסטיניים משטח ירדן כנגד ישראל. המאבק המזוין הפלסטיני זכה לאהדה בירדן ובעולם הערבי, וחוסיין התייחס אליו כאל "זכות לגיטימית" למאבק בעושק, בתוקפנות ובכיבוש, כלשונו. הוא סייע לאש"ף במכלול דרכים: הקמת מחנות אימונים צבאיים בירדן; הקצאת שעת שידור יומית ברדיו הירדני; הענקת פטור מלא מתשלומים שוטפים הדרושים לפעילות הארגון בממלכה; ומתן היתרים להפצת סרטי תעמולה מטעם הארגון, לקיום תערוכות סביב העניין הפלסטיני ולעריכת עצרות וכנסים בימי ציון לאומיים (דוגמת ימי השנה להצהרת בלפור ולהחלטת החלוקה של האו"ם).⁵¹

46 שליים, המלך חוסיין – ביוגרפיה פוליטית, 230, 236–237, 239–241, 247–248, 255–256; שמיר, עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן, 31; מלמן, שותפות עוינת, 69–73.

47 מחאפט'ה, אל-קצ'יה אל-פלסטיניה פי ח'טאבאת אל-חסין בן טלאל מלך אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמה, 1952–1999, 240–244.

48 אל-ערמוטי, מלך אל-סלאם, 28–37.

49 מחאפט'ה, אל-קצ'יה אל-פלסטיניה פי ח'טאבאת אל-חסין בן טלאל מלך אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמה, 1952–1999, 246–248.

50 Stanley Gibbons, Jordan, no. 151.

51 עבר אל-מנעם חמזה, אסראר מואקף וקראראת אל-מלך חסין |הסודות, העמדות, וההחלטות של המלך חוסיין| (קהיר: הוצאה עצמאית, 1999), 125–127; ירדן לא הסתפקה בפריסת חסותה על ההתנגדות

האחים המוסלמים נרתמו גם הם למאבק הפלסטיני המזוין, אך מאחר שלא היו ברשותם כוחות גרילה, תרומתם המעשית נותרה סמלית והסתכמה ב-13 חללים. שיתוף הפעולה בין הארמון לאש"ף לא האריך ימים, ובספטמבר 1970 ('ספטמבר השחור') פתח המלך במבצע צבאי למיגור הקבוצות הפלסטיניות החמושות, שיצרו בירדן "מדינה בתוך מדינה" ופגעו בריבונותה. האחים המוסלמים נקטו עמדה ניטרלית בהתנגשות, אך בסיומה הביעו סיפוק מניצחון בית המלוכה ומהסתלקות הארגונים הפלסטיניים המרקסיסטיים, שהיו בעיניהם כופרים.⁵²

באירועי 'ספטמבר השחור' הוכיחה ישראל את מחויבותה לשרידות הממלכה כששיגרה מסרי איום לסוריה, לבל תנסה לכבוש את ירדן בכסות של היחלצות לעזרת הפלסטינים.⁵³ כעבור כשלוש שנים, ערב מלחמת 1973, הייתה זו ירדן שהעבירה לישראל התרעה כללית על כך שסוריה ערוכה למלחמה. המלך חוסיין נפגש עם ראשת הממשלה גולדה מאיר והשמיע באוזניה אזהרה כי המשך הקיפאון המדיני יוביל לעימות בלתי נמנע.⁵⁴ במלחמה עצמה השתתפה ירדן באופן סמלי בלבד, כששיגרה חטיבת שריון לגזרת רמת הגולן.⁵⁵ המחווה הירדנית נועדה לבטא סולידריות ערבית מבלי לפתוח חזית לחימה ישירה עם ישראל. חוסיין הבהיר כי בעיני הממלכה חובתה לתמוך ב"אחות" הסורית. השבת ירושלים לצד יתר השטחים שאיבדה ירדן ב-1967 נותרה בעיניו משאת נפש, אך הוא לא ראה בעימות צבאי אפיק ריאלי להגשמתה.⁵⁶ בתום המלחמה השתתפה ירדן בוועידת השלום הבינלאומית שכנס האו"ם בז'נבה בדצמבר 1973 ובינואר 1974, בחסות ארצות הברית וברית המועצות. אף שהוועידה ננעלה ללא הישגים, ההשתתפות הירדנית כפורום שדן בהשכנת שלום במזרח התיכון וכמימוש החלטה 242 יצרה בקיעים ראשונים בין בית המלוכה לאחים המוסלמים. שר החינוך הירדני אסחק פרחאן, שהיה מזוהה עם התנועה, התפטר במחאה מתפקידו. לראש ממשלתו זיד אל-רפאעי, אשר ניסה להניאו

הפלסטינית ובהזדהות עם פעולותיה, אלא אף ביקשה להצטייר כבעלת תפקיד ישיר במאבק בישראל. לפיכך היא התגאתה בחלקו של צבא ירדן בהישגי קרב כראמה במאס 1968: Elie Podeh, *The Politics of National Celebrations in the Arab Middle East* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 188-191.

52 אל-עמוש, מחטאת פי תאריח' ג'מאעה אל-אח'ואן אל-מסלמין פי אל-ארדן, 85-60; Bar, *The Muslim Brotherhood in Jordan*, 31-32.

53 Sela, *The Decline of the Arab-Israeli Conflict*, 128-131, 138-139.

54 שמיר, עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן, 33-34; מלמן, שותפות עוינת, 86; שליים, המלך חוסיין – ביוגרפיה פוליטית, 311-317.

55 Assaf David, "Jordan's War that Never Was," in Asaf Siniver (ed.), *The October 1973 War: Politics, Diplomacy, Legacy* (London: Hurst & Co Publishers, 2013), 119-135.

56 מחאפטה, אל-קצ'יה אל-פלסטיניה פי ח'טאבאת אל-חסין בן טלאל מלך אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה, 1999-1952, 213-215.

מהצעד בטענה שמדובר באירוע טקסי וחד-פעמי, שפרחאן עצמו כלל אינו צפוי לנכוח בו, השיב השר כי לא יהיה חלק מממשלה הנושאת ונותנת עם היהודים.⁵⁷ חיכוך נוסף בין הצדדים נרשם ביוני 1974, כאשר נשיא ארצות הברית ריצ'רד ניקסון הגיע לביקור בישראל ובידרן בניסיון לקדם הסדר בין המדינות, בהמשך להסדרי הפרדת הכוחות שהושגו בין ישראל למצרים ולסוריה. האחים המוסלמים בידרן קיבלו את הנשיא האמריקאי בגילוי דעת שכותרתו "ניקסון, שוב לארצץ". בתגובה הורתה הממשלה על מעצר פעילים בתנועה, בהם המפקח הכללי מוחמד עבד אל-רחמן ח'ליפה. בפקודת המלך שוחררו העצורים ללא עונש, אך היה זה איתות ברור בדבר הקווים האדומים השלטוניים לפעילותם.⁵⁸

כאשר סאדאת פתח ביוזמת השלום ההיסטורית בנובמבר 1977 היו בית המלוכה והאחים המוסלמים תמימי דעים בהתנגדותם, אם כי נבדלו בנימוקיהם: בעוד השליחה של הארמון הייתה מותנית, זו האסלאמיסטית הייתה קטגורית. בגילוי דעת שפרסמו האחים המוסלמים נטען כי ביקור הנשיא המצרי בירושלים הוא "צעד ראשון לקראת חיסול הבעיה הפלסטינית". הם ציינו כי הסיבה לאובדן האדמה והקורשים במלחמת 1967 נעוצה במזימות יהודיות-אמריקאיות-קומוניסטיות שהרחיקו את המוסלמים מדרתם, ומכאן שהשבתם אינה מחייבת שלום עם ישראל כי אם "הכרזת ג'האד תחת דגל האמונה האסלאמית".⁵⁹ חוסיין, לעומתם, הביע הבנה למניעיו של סאדאת והערכה לאומץ ליבו,⁶⁰ אך הסתייג מתנאייהם הבלתי מספקים של הסכמי קמפ דייוויד.⁶¹ הוא מצא בהם שתי פרצות עיקריות: "ראשית, הם לא יצרו את הזיקה ההכרחית בין

57 Bar, *The Muslim Brotherhood in Jordan*, 32-33; מלך יוסף אל-תל, "בעידא ען אל-סיאסה: אל-דכתור אסחק פרחאן. אסתקלת מן חכומת זיד אל-רפאעי לעדם רע'בתי פי מפאוצ'ת אל-יהוד" [הרחק מהפוליטיקה: ד"ר אסחק פרחאן. התפטרתי מממשלת זיד אל-רפאעי כי לא רציתי לשאת ולתת עם היהודים], אל-דסתור, 5 בינואר 2003, <https://bit.ly/3Na5Zl1>

58 אל-עמוש, מחטאת פי תאריך' ג'מאעה אל-אח'ואן אל-מסלמין פי אל-ארדן, 86; אבי שליים, קיר הברזל: ישראל והעולם הערבי (תל אביב: ספרי עליית הגג, ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 2005), 321-325; Bar, *The Muslim Brotherhood in Jordan*, 34.

59 אל-עמוש, מחטאת פי תאריך' ג'מאעה אל-אח'ואן אל-מסלמין פי אל-ארדן, 259-260.

60 מחאפט'ה, אל-קצ'יה אל-פלסטיניה פי ח'טאבאת אל-חסין בן טלאל מלך אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמה, 1952-1999, 110-113.

61 כך בגילוי דעת שפרסמה ממשלת ירדן: מחמד צקר ואחרים, אל-מעאהדה אל-ארדניה אל-אסראא'יליה: דראסה ותחליל [החוזה הירדני-ישראלי: מחקר וניתוח] (עמאן: מרכז דראסאת אל-שרק אל-אוסט, 2000, מהדורה שנייה), 22; לכאורה, ביקורו של הנשיא המצרי בירושלים העניק למלך הירדני שעת כושר להצטרף לרכבת השלום, אך הוא בחר לוותר על ההזדמנות, ליישר קו עם מדיניות הסירוב הערבית ולציית לסנקציות שהוטלו על מצרים. מאחורי החלטתו עמדו מגוון שיקולים, ביניהם החשש מזעמם של התושבים הפלסטינים, חוסר האמון האישי בין סאדאת לחוסיין והערכת חוסיין כי בגין לא יהיה מוכן לוותר על שליטת ישראל בירושלים ובגדה המערבית, וכי הוא רואה בקהיר "תחנה סופית" ולא תחנת-ביניים בדרך לעמאן: מלמן,

ההסכם המצרי-ישראלי והסדר ההיבטים הנותרים של הבעיה הערבית-ישראלית ביתר החזיתות; ושנית, הם לא הבהירו עד תום את עתיד הגדה המערבית, ירושלים, עזה וההגדרה העצמית הפלסטינית".⁶² בשנים שלאחר מכן שב והדגיש המלך כי כל הסכם שלום עתידי יחייב את "השבת הריבונות הערבית לירושלים הערבית", שאותה כינה "אהובת ליבנו, אור עינינו, סמל אמונתנו, יעד מסעו הלילי של נביאנו ומקום מנוחתם של חללינו וגיבורינו, [עיר] שלא נוכל לשכוח לרגע או לוותר על גרגיר מאדמתה".⁶³ גם בספרי לימוד ירדניים הוזכרה "הזנחת בעיית ירושלים" כפגם מרכזי בשלום המצרי-ישראלי.⁶⁴

הגל האסלאמיסטי, ששטף את העולם הערבי בעקבות תבוסת 1967 ושאף למלא את הוואקום האידאולוגי שנותר עם שקיעת הפאן-ערביות הנאצריסטית, זכה לתנופה נוספת משלהי שנות ה-70 ובמהלך שנות ה-80 על רקע המהפכה האסלאמית באיראן. האחים המוסלמים בירדן ספגו השראה, צברו ביטחון והחלו לבקר בתדירות גוברת את מדיניות החוץ של הארמון במגוון נושאים, החל מהיחס לשאה האיראני, עבור במלחמת איראן-עיראק וכלה במדיניות כלפי ישראל. חוסיין מצידו הגביר בשנות ה-80 את מאמציו לקדם הסדר מדיני שיסכל תוכניות שנדונו בחוגי ימין בישראל – ומהן חשש – להפוך את ירדן ל"מולדת החלופית" של הפלסטינים,⁶⁵ וקיווה כי קירוב האחים המוסלמים למשטרו, דרך מינוי שר הקדשים מטעמם, ימתן את ביקורתם על מהלכיו.⁶⁶ האחים המוסלמים מצידם דבקו בהתנגדותם לכל פתרון של שלום עם ישראל והטיפו לג'האד למען פלסטין בכל המישורים – החינוכי, החברתי, הפוליטי והצבאי.⁶⁷ הפערים בעמדות הצדדים התחדדו, אך לא הביאום לכדי התנגשות כל עוד לא חלה פריצת דרך במאמציו

שותפות עוינת, 88-97, 99-100; שמיר, עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן, 36-37; Sela, *The Decline of the Arab-Israeli Conflict*, 194, 208-209.

62 הרברים צוינו במכתב פומבי ששיגר המלך לסאדאת: חמזה, אסראר מואקף וקאראת אל-מלכ חסין, 188-189.

63 מחאפט'ה, אל-קצ'יה אל-פלסטיניה פי ח'טאבאת אל-חסין בן טלאל מלך אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה, 1952-1999, 124-125, 276-277.

64 עוד הוזכרו בין הסכנות והפגמים של ההסכמים: מתן הכרה לישראל, התרשלות בזכויות הפלסטיניות ופגיעה באחדות הערבית: עבאס אל-כרד, תאריך' אל-ערב ואל-מסלמין [ההיסטוריה של הערבים והמוסלמים] (עמאן: אל-מטאבע אל-מרכזיה, 1991, מהדורה ראשונה 1966), 194-195.

65 מלמן, שותפות עוינת, 107-112; פינחס ענברי, משולש על הירדן: המגעים החשאיים בין ארה"ב, ירדן ואש"ף (ירושלים: כנה, 1982), 114, 150-152.

66 Bar, *The Muslim Brotherhood in Jordan*, pp. 33, 36-39; Köprülü, *Consolidation of Jordanian National Identity*, 146.

67 כך במזכר שהוגש למועצה הלאומית הפלסטינית בנובמבר 1984: עדנאן סעד אל-דין, מד'כראת וד'כריאת: אל-עלאקאת אל-סיאסיה לג'מאעת אל-אח'וואן פי ת'מאניניאת אל-קרן אל-עשרין ומא בעדהא [מזכרים וזכרונות: היחסים הפוליטיים של תנועת האחים בשנות ה-80 ואילך] (קהיר: מדבולי, 2010), 184-187.

המדיניים של המלך: 'הסכם עמאן', שעליו חתמו בפברואר 1985 חוסיין וערפאת והיה אמור להוביל למשא ומתן עם ישראל על קונפדרציה ירדנית-פלסטינית, התמוטט בתוך כשנה; 'הסכם לונדון' שגיבשו באפריל 1987 חוסיין ושר החוץ הישראלי שמעון פרס, ושנועד להוביל לפתרון הבעיה הפלסטינית בחסות ירדן ומעל ראשו של אש"ף, גווע אף הוא בתוך חודשים ספורים.⁶⁸ עימות חריף יותר בין המשטר לאחים המוסלמים המתין להתלקחות האינתיפאדה הפלסטינית הראשונה בשלהי 1987, שבעקבותיה החליטה ירדן על התנתקותה מהגדה המערבית. המשטר הירדני אומנם הציג מראית עין של תמיכה באינתיפאדה, אך לאמיתו של דבר נמלא חרדה מתרחיש שבו הציבור הפלסטיני בממלכה יצטרף למחאה, וראה בהתרת הקשר בין הגדות פעולת מנע. זאת ועוד, נוכח יוקרתו המתעצמת של אש"ף בזירה הפנים-פלסטינית וההכרה הערבית שהשיג כנציג החוקי היחיד של העם הפלסטיני, הפנים חוסיין כי היומרה הירדנית לפרוס חסות על הפלסטינים התנתקה מהמציאות בשטח ועדכן את מדיניותו: ביולי 1988 הודיע על ניתוק הקשרים המנהליים והמשפטיים בין ירדן לגדה המערבית, פיזר את בית הנבחרים שייצג את שתי הגדות, פירק את המיניסטרונין לענייני השטחים הכבושים ועצר תשלומים לפקידים בגדה המערבית.⁶⁹

התכנסות הממלכה בגבולות עבר הירדן המזרחי נתנה את אותותיה גם ביחסה לירושלים, שהפכה בהדרגה פחות שימושית כמכשיר ללגיטימציה של בית המלוכה. אומנם בנאום שנשא בפני מועצת האומה הירדנית בנובמבר 1989 הדגיש חוסיין כי האחריות הירדנית כלפי ירושלים ומסגד אל-אקצא נמשכת גם לאחר התנתקותה מהגדה המערבית, כי הרי "אחריות זו נובעת מהשליחות הערבית-אסלאמית שנושאים ההאשמים לאורך ההיסטוריה הארוכה".⁷⁰ אך בר בבר פחת השימוש בסמל ירושלים בבולים ובשטרות ירדניים, בעוד השימוש בסמלים עבר-ירדניים, כגון אתרים היסטוריים בגדה המזרחית, הפך רווח. נוכח ההתבדלות מהפלסטינים והתרחקותה מהיומרה לייצג את עניינם, שמה הממלכה יתר דגש על הבניית זהות עבר-ירדנית פרטיקולרית, כתחליף לאתוס האחדות בין הגדות, שפג תוקפו. ההתמקדות בירדניות על חשבון הערביות

68 Sela, *The Decline of the Arab-Israeli Conflict*, 285-296; Al-Madfa'i, *Jordan, The United States and the Middle East Peace Process*, 154, 165-166, 188-190; Podeh, *Chances for Peace*, 192.

69 Sela, *The Decline of the Arab-Israeli Conflict*, 305-311. שמיר, עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן, 41-42; חמוזה, אסראר מואקף וקראאא אל-מלך חסין, 143-146.

70 מחאפטה, אל-קצ'יה אל-פלסטיניה פי ח'טאבאת אל-חסין בן טלאל מלך אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה, 1952-1999, 162.

והפלסטיניות נועדה להגביר את הזדהותם של תושבי הגדה המזרחית עם ממלכתם, והיא גם הכתיבה כעבור שנים ספורות את ההיגיון שבבסיס הפנייה הירדנית לשלום נפרד עם ישראל.⁷¹ האחים המוסלמים בירדן, שמשכו אליהם פעילים רבים ממוצא פלסטיני, עקבו אחר תהליכים אלה בדאגה וראו בנסיגה מ"אחדות הגדות" כרסום בסולידריות האסלאמית.⁷² יותר מכך הוטרדו האחים המוסלמים מההשלכות העתידיות של המהלך: ההתנתקות מהגדה המערבית משמעה יצירת בידול בין הסכסוך הפלסטיני-ישראלי לסכסוך הירדני-ישראלי – בידול שעשוי בתורו לסלול את הדרך להסדר ירדני-ישראלי נפרד.⁷³ לא בכדי, באמנת היסוד של תנועת חמאס, הסניף הפלסטיני של האחים המוסלמים, שפורסמה באוגוסט 1988 – ואשר בניסוחה היו מעורבים עמוקות פעילי האחים בירדן – נכלל סעיף (11) השולל את מגמותיו הפייסניות של המלך חוסיין:

תנועת ההתנגדות האסלאמית מאמינה שאדמת פלסטין היא אדמת וקף [הקדש] אסלאמי עבור דורות של מוסלמים עד יום-הדין. אסור להזניח אותה או חלק ממנה; או לוותר עליה או על חלק ממנה. אין רשות לעשות כן לאף מדינה ערבית, ואף לא למדינות הערביות כולן, לאף מלך או נשיא, או לכל המלכים והנשיאים, לשום ארגון או כל הארגונים כולם, בין אם יהיו פלסטינים ובין אם יהיו ערבים. שכן פלסטין היא אדמת וקף אסלאמי עבור דורות של מוסלמים עד יום-הדין.⁷⁴

חוסיין לא נרתע מהאזהרה המשתמעת ופנה לתהליך המדיני, ובהמשך להסכם שלום. המשא ומתן הירדני-ישראלי החל ב־30 באוקטובר 1991 בוועידת מדריד, שאליה הגיעה ירדן בראש משלחת ירדנית-פלסטינית משותפת, בשל סירובה של ישראל להידבר במישרין עם אש"ף ולהכיר בו כנציג הפלסטינים. ברקע להשתתפותה של ירדן בוועידה עמד השפל המדיני שאליו נקלעה עקב התייצבותה לצד עיראק נוכח פלישתה לכווית באוגוסט 1990: המלך חשש להתעמת עם השכנה העיראקית, שעימה ניהל קשרי כלכלה ענפים, וגם ביקש לרצות את הפלסטינים בארצו, שהלכו שבי אחרי דברי הרהב של נשיא עיראק סדאם חוסיין שנהג להשוות עצמו לצלאח אל-דין,

71 שי הרצבי, מעבדאללה ועד עבדאללה: מדיניות ירדן כלפי ירושלים – הקשרים אזוריים ולאומיים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה מאוניברסיטת תל אביב, 2014, 280–287, 323–325.

72 Cole Bunzel and David Schenker, "Hamass Outreach: Jordan's Muslim Brotherhood in Crisis," Policy Watch 1666, The Washington Institute for Near East Policy (June 8, 2010), <https://bit.ly/41SZQOa>

73 Al-Madfa'i, Jordan, The United States and the Middle East Peace Process, 1, 3; Nasser, Recovered Histories and Contested Identities, 143.

74 "מית'אק חרכת אל-מקאומה אל-אסלאמיה חמאס"; Bar, The Muslim Brotherhood in Jordan, 36–50; מג'לת אל-דראסאת אל-פלסטיניה 4, 13 (סתיו 1993), <https://tinyurl.com/2t7nd46j>

משחרר ירושלים.⁷⁵ בתום המלחמה מצאה עצמה ירדן בבידוד אזורי ובינלאומי: היא התמודדה עם גל של פליטים עיראקים ומגורשים ירדנים ופלסטינים שסולקו מהמפרץ, איבדה סיוע אמריקאי פיננסי וצבאי ושיעורי העוני והאבטלה במדינה האמירו. תהליך השלום עם ישראל היה קרש הצלה לשיקום קשריה של ירדן עם ארצות הברית ומדינות המפרץ ולהיחלצותה ממצוקתה הכלכלית. כל זאת לצד אינטרסים נוספים שהממלכה חתרה לממש באמצעות הסכם השלום עם ישראל, בכללם: שמירת תפקידה במקומות הקדושים בירושלים, נוכח ניסיונות פלסטיניים לקעקעו; השגת הכרה ישראלית בגבולותיה הריבוניים; משיכת השקעות הון זרות לממלכה; מחילת חובות חיצוניים; וכינון שיתופי פעולה כלכליים – דו-צדדיים ואזוריים – עם ישראל.⁷⁶ פריצת הדרך הירדנית-ישראלית להסכם שלום התאפשרה לאחר הבשלת המגעים הישראליים-פלסטיניים החשאיים באוסלו. אלה הובילו בספטמבר 1993 לחתימת 'הצהרת העקרונות', שכללה הכרה הדדית בין ישראל לאש"ף והסכם ביניים על הקמת רשות פלסטינית אוטונומית. המלך חוסיין זעם תחילה על כך שישאל ואש"ף מידרו אותו משיחותיהם, אך תחושה זו התחלפה עד מהרה בהבנה כי הסדר פלסטיני נפרד מעניק לו לגיטימציה לנוע להסדר דומה.⁷⁷ בחלוף יממה בלבד מחתימת הצהרת העקרונות חתמו ירדן וישראל על 'סדר יום משותף למשא ומתן לשלום' – מסמך שגובש חודשים רבים קודם לכן אך המתין לנסיבות שיאפשרו את הכרזתו. 'הסכם קהיר' ('עזזה ויריחו תחילה') בין ישראל לאש"ף במאי 1994, לצד הכמיהה של ירדן למצות במהירות את התשואות המדיניות והכלכליות שלהן ציפתה, סללו את הדרך לחתימת 'הצהרת וושינגטון' ביולי, אשר שימשה מסגרת להסכם השלום הסופי שנחתם ב-26 באוקטובר 1994. ההסכם כלל הכרה הדדית, סידורי ביטחון, משטרי גבול מיוחדים, מתן מעמד מיוחד לירדן בירושלים, הגדלת מכסות המים המועברות לירדן והסכמות על שיתופי פעולה ענפים – ממשלתיים ואזרחיים.⁷⁸

75 לעמדת האחים המוסלמים בירדן סביב משבר המפרץ, ראו: אל-עמוש, מחטאת פי תאריח' ג'מאעה אל-אח'ואן אל-מסלמין פי אל-ארדן, 374.

76 שמיר, עלייתו ושקיעתו של השלום עם ירדן, 44-47, 56-59; מעאהדת אל-סלאם בין אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה ודולת אסרא'יל: מא הי? חווה השלום בין הממלכה ההאשמית של ירדן ומדינת ישראל: מה הוא? (עמאן: אל-לג'נה אל-אעלאמיה אל-ארדניה, דצמבר 1994, מהדורה שנייה), 10-11, 124-125.

77 Podeh, *Chances for Peace*, 237; Sela, *The Decline of the Arab-Israeli Conflict*, 327-328, 335-337; עבר אל-סלאם אל-מג'אלי, רחלת אל-עמר: מן בית אל-שער אלא סרת אל-חכם [מסע חיים: מבית השיר אל כס השלטון] (קהיר: מכתבת אל-שורק אל-דוליה, 2009), 190.

78 Sela, *The Decline of the Arab-Israeli Conflict*, 338; Al-Madfai, *Jordan, The United States and the Middle East Peace Process*, 202.; Marwan Muasher, *The Arab Center: The Promise of Moderation* (New Haven, London: Yale University Press, 2008), 27-29.

התנגדויות אסלאמיסטיות לשלום ולנורמליזציה

מעברן של ירדן וישראל מסכסוך לשלום לא היה מטלטל כזה שהובילו סאראת ובגין כ-15 שנים קודם לכן, אך הוא התייחד ברצון העז של הצדדים בשלום "חם", שלום בין עמים. טקס החתימה נערך בצוהרי ה-26 באוקטובר 1994 במעבר ערבה, על הגבול שהפך ממכשול זרוע מוקשים לנקודת חיבור בין המדינות. הרוח העזה שנשבה באותו יום הלמה את עוצמת המפנה שהמנהיגים קיוו לחולל ביחסים בין המדינות. המלך חוסיין התנבא כי העמק הצחיח יהא לעמק של שלום כשישראלים וירדנים ישקדו יחדיו על הפרחתו. ראש ממשלת ישראל יצחק רבין הביע תקווה שהדורות הבאים יהפכו את השממה לנווה מדבר ויחליפו את צבעה האפור-חום המדכא בצבעם הירוק של החיים. נשיא ארצות הברית ביל קלינטון נסחף גם הוא אחרי משאלותיהם של עמיתיו, כשתיאר עתיד משותף שבו מי ים המלח יותפלו לטובת הרוויית השדות החקלאיים. הוא סיים את נאומו בציטוט הפסוק הקוראני "הנה לעיניך אדמה חרבה: אך נוריד עליה מים, ומיד תזוע ותירום ותצמיח כל מין נאה" (22: 5), והפסוק התנ"כי "יששועים מדבר וציה, ותגל ערבה ותפרח כחבצלת" (ישעיהו, ל"ה: א').⁷⁹

הטקס ההיסטורי – שהועבר בשידור חי בטלוויזיה הירדנית ושודר לאחר מכן בשידורים חוזרים – ננעל בהפרחת מאות בלונים בשלל צבעים. היה זה מחזה מרהיב ואות סיום הולם למסע ההאשמי-הצינוני שבו פתחו פייסל וויצמן 75 שנים קודם לכן, והושלם על ידי חוסיין ורבין. אולם בעת שמנהיגי ירדן, ישראל וארצות הברית התכנסו יחדיו בערבה והתפייטו על עתיד של שלום, וערוצי הטלוויזיה הירדניים הממלכתיים התגייסו לחגוג דו-קיום עם האויב שהפך אוהב, האחים המוסלמים הדירו את רגליהם מהאירוע והכריזו על "יום אבל לאומי".⁸⁰ חרף ניסיונות המשטר למנוע ביטויי מחאה, הצליחה התנועה לכנס עצרת בהשתתפות חמשת אלפים מתומכיה, בהובלת המפקח הכללי של הארגון עבד אל-מג'יד אל-ד'ניבא. בעצרת הכריזו דוברי התנועה כי הסכם השלום מהווה "הפקרה של הזכויות והקודשים הירדניים והפלסטיניים", וכי התנועה דוחה את כל ההתחייבויות שניתנו בהסכם, בראשן "נרמול היחסים עם האויב".⁸¹ מנקודת מבטם של האחים המוסלמים הירדנים סימל המעמד החגיגי נקודת שבר היסטורית ביחסיהם עם בית המלוכה ופשע הלכתי המחייב גינוי, מאבק ותיקון. למעשה, כמה שנים קודם

79 "242 Statements by King Hussein- PM Rabin- FM Kozyrev- Secretary of State Christopher- FM Peres and Pres Clinton at the Signing of the Israel-Jordan Peace Treaty - 26 October 1994," Israel Ministry of Foreign Affairs, <https://bit.ly/2WmX8Ex>

80 אל-סביל, "אל-אחזאן אל-מסלמון פי אל-ארדן יעתברון אתפאקית אל-יצלח מע אליהוד פאג'עה" [האחים המוסלמים בירדן רואים את הסכם השלום עם היהודים כאסון], אל-סביל, 25-31 באוקטובר 1994, 8.

81 עמר שבאנה, "רדאת אל-פעל פי אל-ארדן" [תגובות בירדן], מג'לת אל-דראסאת אל-פלסטיניה 5, 20 (סתיו 1994), <https://bit.ly/3B7f3Oh>

לכן עלו האחים המוסלמים בירדן על מסלול התנגשות חזיתית עם משטר, חדלו לשמש בעלי בריתו הנאמנים ונותרו מחוץ לממשלה. על רקע התקדמות תהליך השלום הסתמנה התנועה כחוד החנית של האופוזיציה. השפעתה התבססה על היותה כוח מאורגן בעל זרוע פרלמנטרית, אשר הפגין מסירות ארוכת שנים למאבק בישראל ונהנה מתמיכה רחבה, בפרט בקרב הציבור הפלסטיני בממלכה.⁸² מחאותיהם של האחים המוסלמים נגד השלום כללו גילויי דעת, מאמרים בביטאונים אל-סביל, הפגנות, עצרות ותהלוכות, שדרכם נתנו ביטוי לעקרונותיהם (החופפים בעיקרם לאלה של תנועת האם במצרים): א. האמונה שכל פלסטיני ההיסטורית, מהים ועד הנהר, היא אדמת וקף אסלאמית; ב. שלילה גורפת של הכרה בריבונות ישראלית על רגב כלשהו מאדמת ארץ ישראל; ג. תפיסת הג'האד כאמצעי יחיד לשחרור פלסטיין; ד. ראיית מדינת ישראל כזרוע קולוניאליסטית מערבית המאיימת על אומת האסלאם; ה. רתיעה עמוקה מההשלכות הכלכליות, החברתיות והתרבותיות של הנורמליזציה עם ישראל; ו. תפיסה דתית-היסטורית של היהודים כאויבי נצח של האסלאם וכבעלי תכונות שליליות, ומשכך – כשותפים פסולים להסכם שלום, לא כל שכן ליחסי קרבה ושותף פעולה.⁸³

התבטאויותיהם ומחאותיהם של האחים המוסלמים החריפו ככל שהתקדם התהליך המדיני. בעקבות חתימת סדר היום למשא ומתן הישראלי-ירדני בספטמבר 1993 הפצירו האחים במשטר לדחות את ההיגיון הציוני של שלום תמורת שלום, אשר פוגע ב"זכויות של האומה ובקודשיה שנעשקו על ידי האויב". הם קראו להמשך המאבק באויב גם בנסיבות של חולשה רגעית, כפי שהיה בירדן לאחר מלחמת המפרץ, והזכירו בהקשר זה את הסיוע שהעניק אללה לראשוני האסלאם במכה, כשהיו "מתי מעט ונרדפים" (8: 26).⁸⁴ לקראת חתימת 'הצהרת וושינגטון' ביולי 1994 תקפו האחים המוסלמים במישרין את המלך חוסיין על כך שנועד לפגישה פומבית עם "ראש ממשלת הישות הציונית" ולחץ את ידיו, "ידיים המגואלות בדם" של ילדי ונשות ירושלים, פלסטיין וירדן.⁸⁵ ערב כינון השלום, כאשר הנשיא קלינטון הוזמן לשאת נאום חגיגי בפני הפרלמנט הירדני, נציגי 'חזית הפעולה האסלאמית', מפלגתם של האחים המוסלמים, החרימו את הופעתו. במכתב פתוח האשימו את הנשיא האמריקאי בנטייה לטובת "אויבי האומה", ישראל והיהודים, על חשבון הערבים, המוסלמים והעם הפלסטיני. הם קראו לקלינטון לחדול מהפעלת לחץ על ממשלות ערב לערוך הסכמים העומדים בניגוד לרצון עמיהן, ושכל

Köprülü, *Consolidation of Jordanian National Identity*, 150, 152, 158; 82

שמיר, עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן, 179-180.

שם, 181. 83

אל-עמוש, מחטאת פי תאריח' ג'מעה אל-אח'ואן אל-מסלמין פי אל-ארדן, 351-354. 84

שם, 355-356. 85

תכליתם "להפוך את פלסטין הערבית לישראל ואת ירושלים הערבית לירושלים התלמודית".⁸⁶ בהצהרותיהם לאורך המשא ומתן לשלום ובעקבותיו, שבו האחים והדגישו את הפתרון החלופי הרצוי מביניהם:

הדרך היחידה לשחרור פלסטין וכל האדמות הערביות והאסלאמיות ולהשבת הכבוד והפאר לאומה היא הג'האד למען אללה, מצווה הנמשכת עד יום תחיית המתים ומתקיימת כל עוד סנטימטר מאדמת המוסלמים נתון תחת כיבוש. המנהיגים נושאים באחריות כבדה להכשיר את הדורות (הבאים) לקראת (קיום) מצוות הג'האד ולהשיג אחדות נאמנה. כל דרך אחרת [פרט לזו] משרתת את תוכניותיהם של אויבי אללה, שליחו והמאמינים.⁸⁷

הסכם השלום עם ישראל הובא ב־6 בנובמבר 1994 לאישור הפרלמנט הירדני, ובהצבעה נרשם רוב של 55 תומכים מתוך 80 צירים, לעומת 23 מתנגדים, מרביתם חברי 'חזית הפעולה האסלאמית'.⁸⁸ כשנה קודם לכן, באוגוסט 1993, שונה חוק הבחירות באופן שהגביר את כוחם הפרלמנטרי של צירים עצמאיים ושבתים הנאמנים לבית המלוכה, והפחית את משקלם האלקטורלי של מעוזי הצבעה של ירדנים ממוצא פלסטיני, שנטו לתמוך במועמדים אסלאמיסטים.⁸⁹ בפברואר 1995 העלו האחים המוסלמים – לצד שותפים נוספים למיעוט בפרלמנט – הצעת חוק לביטול של מה שהגדירו הסכם השפלה, התרפסות וכניעה שמנוגד לאמונה, לעקרונות ולאינטרסים. הם הסבירו כי שלום עם המדינה היהודית עומד בסתירה להלכה האסלאמית, מעניק לגיטימיות לכיבוש האדמה ולחילול קודשי האסלאם, מהווה בגידה בבעיה הפלסטינית ומאפשר לישראל להגשים את מזימותיה, בהן ייהוד ירושלים. האחים המוסלמים אומנם נשמרו מעידוד תומכיהם בירדן לפעול באליומות לטרפוד ההסכם, אך קראו לציבור הערבי־מוסלמי הרחב לתמוך בלוחמי הג'האד בפלסטין ולהירתם להצלחתם, בהיותם "חיל החלוץ של השחרור, לפיד הכבוד ומדבריר ההתרשלות וההפקרות".⁹⁰ פיגועי התאבדות שביצע חמאס באותה עת נגד אזרחים ישראלים נחשבו בעיניהם "התנגדות לגיטימית" ואף ג'האד הכרחי, בין היתר מכיוון ש"ילדי היהודים,

86 אל-עמוש, מחטאת פי תאריח' ג'מאעה אל-אח'ואן אל-מסלמין פי אל-ארדן, 172–177.
87 ללא שם, "ביאן צארד ען אל-מכתב אל-אעלאמי לג'מאעת אל-אח'ואן אל-מסלמין פי אל-ארדן" [גילוי דעת מטעם משרד התקשורת של האחים המוסלמים בירדן], אל-דעוה 22, 19 במאי 1994, 51.
88 אל-מג'אלי, רחלת אל-עמר: מן בית אל-שער אלא סדת אל-חכם, 241–242.
89 Andrew Spath and Michael Makara, "Elections in Jordan: Victory for Reform or More of the Same?" *Middle East Media Monitor* (February 5, 2013), <https://bit.ly/3AmbB44>
90 אל-סביל, "אל-אח'ואן אל-מסלמון פי אל-ארדן יעתברון אתפאקית אל-צלח מע אליהוד פאג'עה"; אל-מג'אלי, רחלת אל-עמר: מן בית אל-שער אלא סדת אל-חכם, 241–242.

בנים כבנות, אינם אזרחים או ילדים חפים מפשע" אלא חיילים בפוטנציה ש"ירדפו את בנינו בפלסטין".⁹¹

שאלת הנורמליזציה ניצבה במוקד ביקורתם של האחים המוסלמים על מדיניות השלום. להבדיל מהעכבות הרבות שהציב המשטר המצרי בפני הרחבת הנורמליזציה עם ישראל, מקבילו הירדני עודד בשנים הראשונות לשלום פרויקטים שאפתניים בתחומי הכלכלה, התרבות והאומנות. ירח הרבש הירדני-ישראלי התבטא בכינון שיתופי פעולה קונקרטיים, לצד גינוני אחווה וידידות פורצי דרך, החל מהופעה של צמד הקומיקאים הירדנים נכיל והשאם בתיאטרון הקאמרי בתל אביב, דרך השתתפות וזכייה של צלם ישראלי בתחרות צילום בעמאן וכלה במטס משותף לשני חילות האוויר בשמי עמאן, תל אביב וירושלים, לרגל יום השנה הראשון לשלום.⁹² כפי שהעיד השגריר הירדני בישראל בשנים 1996–2000, עמר אל-רפאעי, ירדן חתרה לצקת תכנים חיוביים בהסכם השלום בין המדינות ולהפכו, במילותיו, ל"חווה ידידות ושיתוף פעולה" שיקיף את כל תחומי החיים: כלכלה, תרבות, תחבורה, מסחר, חקלאות, מים, סביבה, אנרגיה, ביטחון ותיירות.⁹³

כעומק הנורמליזציה כן הייתה עוצמת ההתנגדויות שקמו על בית המלוכה בגינה. 'חזית הפעולה האסלאמית' הייתה כוח האופוזיציה המוביל, ולצידה התייצבו שבע מפלגות לאומניות ערביות ומפלגות שמאל, שבחלקן נודעה השפעה רבה לירדנים ממוצא פלסטיני. בעוד האחים המוסלמים דחו את השלום והנורמליזציה עם ישראל באופן עקרוני, עמדתם של הכוחות האחרים הותנתה על פי רוב בדיווידנדים שיעניק השלום לירדן ובהתקדמות תהליך השלום הערבי-ישראלי הכולל.⁹⁴ ערב כינון השלום הקימו מתנגדיו מסגרות פעולה רחבות, שמלבד המפלגות כללו גם עמותות אזרחיות ומגוון איגודים מקצועיים המייצגים עשרות אלפי חברים. התמקדות המוחים בנורמליזציה הקלה עליהם להשמיע ביקורת נקודתית על השלום, תוך הימנעות מעימות בוטה עם מדיניותו הכוללת של המלך.⁹⁵ יתרה מכך, סוגיית הנורמליזציה זוהתה על ידי מתנגדי השלום כנושא שנוי במחלוקת, ולפיכך כנקודת תורפה בלגיטימיות של ההסכם בכללותו.

91 צלאח עבד אל-פתאח אל-ח'אלדי, "הל פי אלי-יהוד מדניון???" [האם יש בקרב היהודים אזרחים??], אל-סביל, 31–25 באוקטובר 1994, 30; אל-עמוש, מחטאת פי תאריח' ג'מאעה אל-אח'ואן אל-מסלמין פי אל-ארדן, 363–364.

92 אל-אקצא, "ג'לאלת אל-קאא'ד אל-אעלא: נתאא'ג' קמת עמאן סת'ה'ר קריבא ג'דא" [כבוד המפקד העליון: תוצאות פסגת עמאן ייראו בקרוב מאוד], אל-אקצא, דצמבר 1995, 34–36.

93 Omar Rifai, *Remarks upon the Fifth Anniversary of Jordan-Israel Peace*, (Jerusalem: The American Jewish Committee, November 1, 1999), 4.

94 Lori Plotkin, *Jordan-Israel Peace: Taking Stock, 1994-1997* (Washington: The Washington Institute, May 1997), 27.

95 שמיר, עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן, 179–189.

מתנגדי הנורמליזציה התריעו מפני "מזימותיה" של ישראל להמיר בחסות השלום את הכיבוש הטריטוריאלי בהגמוניה כלכלית ותרבותית, שתאיים על ביטחונם של תושבי ירדן והאזור ועל זהותם האסלאמית.⁹⁶ על פי תאוריות קשר שהפיצו האחים המוסלמים, הנורמליזציה עם ישראל אינה מבוא לקשר פורה ומפרה אלא מזימת השתלטות ציונית על כלכלות האזור.⁹⁷ כראיה להערכותיהם הפסימיות הביאו את הסכמי קמפ דייוויד, שלטענתם לא הניבו למצרים את הרווחים החומריים שלהם ייחלה, כי אם "התפוררות חברתית, שסעים פנימיים, התמוטטות כלכלית, עוני והתפשטות של מחלות ממאירות".⁹⁸ חבר הפרלמנט מטעם 'חזית הפעולה האסלאמית', עבד אל-עזיז ג'בר, הזהיר כי הסכם עם ישראל צפוי לשמש עבורה "שער לכפיית ההגמוניה על אזורנו הערבי, ובראש ירדן יקירתנו, אשר לא נפקדה מעולם מהשאיפות הציוניות".⁹⁹ לאחר חתימת ההסכם, כאשר הנורמליזציה החלה להתממש בשטח, פעלו האחים המוסלמים לדה-לגיטימציה שלה, ובמידת האפשר לסיכולה. במישור ההצהרתי הם גינו את יחסי הגומלין שהתפתחו בין המדינות, דוגמת ביקור שערכה משלחת של אנשי ממשלה, פרלמנט ותקשורת ירדנים בישראל בינואר 1996. באופן דומה הם הפצירו באנשי עסקים ירדנים להחרים יריד תעשייה שנערך בממלכה בדצמבר אותה שנה, בהשתתפות ישראלית.¹⁰⁰ במישור האופרטיבי השתמשו האחים המוסלמים באיגודים המקצועיים – שרכים מהם היו כפופים למרותם, וניכרה בהם דומיננטיות של ירדנים ממוצא פלסטיני – כדי להערים מכשולים על פיתוח הקשרים עם ישראל. האיגודים הפעילו סנקציות על אזרחים ירדנים שקיימו קשרים עסקיים ואחרים עם ישראל ו"שיתפו פעולה עם מזימותיה". כך למשל, איגוד העיתונאים הירדני גיבש רשימה שחורה של תומכי נורמליזציה, ואף נקט צעדים נגד עיתונאים ש"חטאו" בביקורים בישראל או בראיונות לתקשורת הישראלית.¹⁰¹

96 ראו בעניין זה: שמיר, עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן, 180-183; ג'ואד אל-חמד, עמלית אל-סלאם פי אל-שרק אל-אוסט ותטביקאתהא על אל-מסארין אל-פלסטיני ואל-ארדני [תהליך השלום במזרח התיכון ומימושו במסלולים הפלסטיני והירדני] (עמאן: מרכז דראסאת אל-שרק אל-אוסט, מארס 1996), 20-21.

97 אחמד נופל, "אל-דאר אל-ביצ'א'א'... ואל-חקבה אל-סודאא'" [קובלנקה... והתקופה השחורה], אל-סביל, 14-8 בנובמבר 1994, 20; מניר שפיק, "מא'תמר קמת דאר אל-ביצ'א'א'" [ועידת פסגת קובלנקה], אל-סביל, 8 בנובמבר 1994, 31; כמאל רשיד, "אל-יהוד קאדמון" [היהודים באים], אל-סביל, 25-31 באוקטובר 1994, 31.

98 אל-עמוש, מחטאת פי תאריח' ג'מאעה אל-אח'ואן אל-מסלמין פי אל-ארדן, 355.
99 יאסר אבו-הלאלה, "רדור אפעאל ע'אצ'בה ותחרכאת לאחתואא' את'אר אתפאק אל-קאהרה" [תגובות נזעמות ומהלכים לבלימת השפעות הסכם קהיר], אל-דעוה, 22, 19 במאי 1994, 14.

100 אל-עמוש, מחטאת פי תאריח' ג'מאעה אל-אח'ואן אל-מסלמין פי אל-ארדן, 231-233.
101 Dona J. Stewart, *Good Neighbourly Relations: Jordan, Israel and the 1994-2004 Peace Process* (London, New York: Tauris Academic Studies, 2007), 127-130; שמיר, עלייתו ושקיעתו

כחלק מניסיונותיהם לקעקע את רעיון הנורמליזציה התעמתו האחים המוסלמים עם ניסיונו של המלך להכשיר יחסי קרבה עם יהודים כמבוא לקשר דומה עם מדינתם. לאחר שבטקס חתימת השלום קרא שיח' ירדני את הפסוק "לא נפלה איש משליחיו" (2: 285) כאות להכרת האסלאם בנביאי היהדות, עמדו האחים המוסלמים על בכירותו של מוחמד על פני יתר שליחי האל לפי הפסוק "השליחים הללו, רוממנו כמה מהם על זולתם: יש בהם אחד אשר דיבר אלוהים עמו [משה], ואת האחר [הנביא מוחמד] רומם במעלות..." (2: 253).¹⁰² יתרה מכך, הם ביקשו לבצר את ההבחנה בקוראן בין בני ישראל, שלהם נטה האל חסד (3: 93; 19: 58), לבין היהודים שהם כופרים, תוקפנים, עושקים, רוצחים ופושעים. במאמר באל-סביל נטען כי ישראל הוא שמו המבורך של יעקב בן יצחק בן אברהם, אשר היה חף מכל זיקה ליהודים, קילל אותם, סירב להכיר בהם ואף דחה הזמנה להצטרף לדתם. אילו שלח האל את נביאו ישראל אל היהודים של ימינו, העריך המחבר, חזקה עליו שהיה מתנער מהם, מגנה אותם ואף נלחם בהם. לפיכך, כל מי שמכנה את המדינה היהודית "ישראל" משתף פעולה עם הניסיון הכוזב לסלק את החומה הפסיכולוגית המפרידה – ובדין – בין האומה המוסלמית ליהודים:

הנביא עליו התפילה והשלום פנה אליהם בתור "בני הקופים והחזירים" ולא בתור "בני דודינו" או "בני אברהם כמותנו"! הוי מוסלמים, אל נא תאמרו "ישראל". אמרו "היהודים". אמרו "מדינת היהודים", "טלוויזיית היהודים", "ראש ממשלת היהודים". דעו שהם נרגזים מהדברים ורואים בהם גידוף והמעטה [בכבודם]. הכעיסו אותם וקראו להם בשם שבו כינה אותם האל וכינו אותם פסוקי הקוראן!!!¹⁰³

המתיחות בין האחים המוסלמים לבית המלוכה הפכה עד מהרה לקרע עמוק, כאשר לקראת הבחירות לפרלמנט הירדני ב-1997 החליטה חזית הפעולה האסלאמית להחרים.¹⁰⁴ מאחורי החלטתה ניצבו התנגדותה לשלום ולנורמליזציה עם ישראל, כמו גם מחלוקות רחבות יותר שנגעו לנסיגה שחלה בחירויות הפוליטיות (מגמה שגברה בעקבות ההסכם) ולטענות לשחיתות בממלכה. המשטר ניסה לאחות את השבר עם התנועה באמצעות דיאלוג, ועל הרקע הזה פרצה בקרב חבריה מחלוקת בין שני אגפים: אגף מתון שדגל בשימור אופייה ה"פרו-האשמי" המסורתי של התנועה, כדי להבטיח מידת מה של השפעה פוליטית, ואגף ניצי שהיה נכון להתעמת עם המשטר בנושאי מחלוקת. שני האגפים גם נחלקו לגבי העדיפות שצריכות התנועה ומפלגתה

של השלום החם עם ירדן, 180-183.

102 מוחמד הלאל, "אל-שיח' ואל-חאח'אם" [השיח' והרב], אל-סביל, 8-14 בנובמבר 1994, 29-30.

103 צלאח עבר אל-פתאח אל-ח'אלדי, "לא תקולוא: אסראא"ל" [אל תאמרו ישראל], אל-סביל, 15-21 בנובמבר 1994, 30.

104 שמיר, עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן, 180-181.

לתת למאבק הפלסטיני בפעילותן החברתית והפוליטית, לעומת עניינים פנים-ירדניים. האגף הניצי נתן לבסוף את הטון והכריע בזכות התרת הברית ארוכת השנים עם הארמון.¹⁰⁵ בעוד האחים המוסלמים הובילו את הביקורת מבית על מדיניות השלום והנורמליזציה של המלך, גם בזירה האזורית נתקלה ירדן במתקפות, אם כי ללא סנקציות מעשיות כאלו שנקטה חזית הסירוב הערבית שעמדה מול מצרים. איראן ולוב יצאו בהצהרות מחאה, אך הנפגעים העיקריים מההסכם הירדני-ישראלי הנפרד היו אש"ף וסוריה, אשר ראו בהתקדמות העצמאית של ירדן להסדר פגיעה בכוח המיקוח שלהם מול ישראל. דוברים פלסטינים וסורים קבלו על כך שהממלכה ערכה הסדר קבע עם ישראל לפני ההגעה לנקודת האל-חזור במשא ומתן הכולל לשלום – צעד המהווה תקיעת סכין בגבם ומחליש את עמדתם. הם גם הסתייגו מכמה מתנאי ההסכם: יושב ראש הרשות הפלסטינית יאסר ערפאת פירש את ההבנות הירדניות-ישראליות בנושא ירושלים כערעור על הזכות הריבונית הפלסטינית בעיר וכניסיון לחתור תחתיה; נשיא סוריה חאפז אל-אסד הצהיר כי ארצו "דוחה באופן עקבי את מדיניות העסקאות הנפרדות הסוטה מן העקרונות הקבועים של העמדה הערבית", ואף אירח בינואר 1995 משלחת של מתנגדי שלום מירדן. משטרי הגבול המיוחדים שנקבעו בעמק הירדן ובערבה (שהתירו לחקלאים ישראלים לעבד במשך 25 שנים מובלעות שהועברו לריבונית ירדנית) נתפסו בעיני הסורים והפלסטינים גם יחד כלגיטימציה להחזרת אדמות וכתקדים מסוכן, שישראל עלולה לבקש לשכפלו ברמת הגולן, ביהודה ושומרון ובירושלים.¹⁰⁶

סוריה והרשות הפלסטינית לא היו היחידות שהשמיעו דברי תוכחה עוקצניים כלפי ירדן. למרבה האירוניה הצטרפה אליהן גם מצרים, חלוצת השלום עם ישראל. עמדת קהיר בדבר ההסכם הירדני-ישראלי הייתה אמביוולנטית: מצד אחד, היא ראתה בו נקודת ציון חיובית בהיחלצותה מהמעמד המביך של המדינה הערבית היחידה שערכה שלום עם ישראל, ועדות

105 אל-עמוש, מחטאת פי תאריח' ג'מאעה אל-אח'ואן אל-מסלמין פי אל-ארדן, 205-209; חלמי אל-אסמר, "אל-ד'ניבאת: מצלחת אל-וטן ואל-חרץ על אמונה אסאס על אקאנתא מע מא'ססת אל-חכם ומעארצ'תנא לאל-מעאדה לא תא'ת'ר על הד'ה אל-עלאקה" [האינטרס של המולדת ושמידת ביטחונה הנם בסיס קשרינו עם הממסד השלטוני והתנגדותנו לחוזה לא תשפיע עליהם], אל-סביל, 15-21 בנובמבר 1994, 32; Amaney A. Jamal, *Of Empires and Citizens: Pro-American Democracy or No Democracy at All?* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2012), 73, 78; Cole Bunzel and David Schenker, " Hamas Outreach: Jordan's Muslim Brotherhood in Crisis," Policy Watch 1666,

The Washington Institute for Near East Policy, June 8, 2010, <https://bit.ly/3UYgN7P>

106 שמיר, עלייתו ושקיעות של השלום החם עם ירדן, 79-82; עלי אל-ג'רג'אוי, וליד מצטפא ומרואן אל-ברע'ותי, אראא' פי אל-מעאדה אל-ארדניה אל-אסראא'ליה [דעות על החוזה הירדני-ישראלי] (ראמאללה: מנשורות ווארת אל-אעלאם אל-פלסטיניה, דצמבר 1994), 23-31, 40-46.

להטמעת דרך השלום המצרית בלב הקונצנזוס הערבי.¹⁰⁷ מצד אחר, השלום הירדני החם קרא תיגר על דפוסי השלום הקר המזוהים עם מצרים. מצרים ראתה בנורמליזציה קלף מיקוח שיש לשמרו כדי ללחוץ על ישראל להתקדם לעבר שלום ערבי-ישראלי כולל, וחששה שבצל החזון לכינון מזרח תיכון חדש תתבלט ישראל ככוח כלכלי וטכנולוגי שיאיים על מעמדה האזורי המוביל. יתרה מכך, הצטרפות מדינה ערבית נוספת למעגל השלום נטלה ממצרים את המונופול על ניהול היחסים עם ישראל ואת הדיווידנדים האזוריים והבינלאומיים שהשיגה בזכותו. מצרים גם התרעמה על מדיניותה העצמאית של ירדן, אשר ערערה בעיניה על מנהיגותה. מבחינתה מוטב היה אילו הבידוד הדיפלומטי הפורמלי של ישראל בעולם הערבי היה נמשך ומאלץ אותה להשתמש בקהיר כשער כניסה בלעדי לאזור.¹⁰⁸

לפיכך, הגם שמצרים לא ערערה על זכותה של ירדן לשלום נפרד המשרת את צרכיה,¹⁰⁹ היא הציגה אותו – בהנגדה לשלום המצרי – ככזה שאינו יוצר מודל אזורי שיסייע להשבת כלל הזכויות הערביות, ואשר מתקדם מהר מדי ורחוק מדי בשאלת הנורמליזציה.¹¹⁰ החמיצות בקהיר הורגשה היטב בסיקור של טקס חתימת השלום הירדני-ישראלי. לא בכדי, בין התצלומים שבחר מהאירוע השבועון המצרי אל-מצור, שופרו של משטר חוסני מובארכ, הייתה תמונה שצולמה מייד לאחר הטקס, ובה המלך הירדני מצית סיגריה לראש הממשלה הישראלי – מה שנתפס במצרים כאינטימי יתר על המידה במקרה הטוב, ומבזה במקרה הגרוע. בכיתוב מתחת לתמונה נרשם: "בידידות גלויה הצית המלך חוסיין סיגריה לרביין [...] היו שהביעו חשש שירדן

107 ראי אל-אהראם, "זיאתר כלינתון אל-סריעה... ואל-דור אל-מצרי" [הביקור הקצר של קלינטון... והתפקיד המצרי], אל-אהראם, 27 באוקטובר 1994, 9; אבראהים נאפע, "ריאח אל-סלאם.. אלא אין תג'ה בעד ת'לאח' סונאת עלא מא'תמר מדריד?" [רוחות השלום.. לאן הן נושבות שלוש שנים לאחר ועידת מדריד?], אל-אהראם, 28 באוקטובר 1994, 1, 3.

108 מרטין אינדיק, שלום אמריקני (תל אביב: עם עובד/ספרית אפקים, 2009) 145.

109 אחסאן בכר, "אל-ארדן: חסאבאת אל-אתפאק" [ירדן: שיקולי ההסכם], אל-אהראם, 30 באוקטובר 1994, 9.

110 כך למשל, מאמר בשבועון אל-מצור הצביע על שורת הבדלים בין הסכמי השלום המצרי והירדני: ראשית, מצרים סיימה את מצב המלחמה עם ישראל לאחר מלחמת 1973, בעוד ירדן עשתה זאת דה פקטו כבר לאחר מלחמת 1967 וקיימה עימה הבנות חשאיות סביב אינטרסים משותפים במשך רבע מאה; שנית, הסכם השלום המצרי דן בסיום מצב הלוחמה עם ישראל וממעט לעסוק בנורמליזציה, בעוד זה הירדני חותר לשלום "מלא וחם" ולשיתופי פעולה רבת-תחומיים; שלישית, הסכם השלום המצרי הושחת על ויתורים הרדיים בנושאי ביטחון, בעוד זה הירדני מושחת על יחסי שכנות טובה, שבמסגרתם המדינות מתחייבות להבטיח זו את ביטחונה של זולתה; רביעית, בעוד ההסכם המצרי יצר תקדים השומר על מלוא הזכויות הערביות המעוגנות בהחלטות האו"ם, הרי זה הירדני מתעלם מהאינטרסים הסוריים והפלסטיניים: מחמד והבי, "ג'ולת כלינתון.. אל-אנג'אזאת ואל-אח'טאר!!" [מסעו של קלינטון.. ההישגים והסכנות!!], אל-מצור, 4 בנובמבר 1994, 21-18.

נערכת לכינון שותפות עם ישראל ולא לחוזה לסיום מצב המלחמה".¹¹¹ במקביל, פובליציסטים מצרים תקפו את "הגורמים הערביים" שאצה להם הדרך לנרמל את היחסים עם ישראל. הם הבהירו כי מצרים לא תדון בשיתוף פעולה אזורי לפני שיושג הסדר שיכלול את המסלול הסורי והפלסטיני.¹¹² הפרדוקס שבהקפדה על "שלום כולל" מצד המדינה הראשונה שחרגה מן השורה הערבית לא חמק מעיניו של עורך אל-מצור, מכרם מוחמד אחמד, שניסה לנמקה:

לעיתים מוצא המלך לנכון להזכיר במפורש או במרומז שמצרים הייתה הראשונה שחתמה על חוזה שלום עם ישראל, והצדק עימו. אולם קהיר ויסתה את ריתמוס השלום עם ישראל לאור האינטרסים הערביים הלאומיים, לאור הסכנות המאיימות על הביטחון הלאומי ולאור התקדמות מאמצי השלום במסלולי המשא ומתן הפלסטיני, הירדני והסורי. קהיר בחרה מלכתחילה שלום שברירי וקר עם ישראל מפני שהייתה מעוניינת בשלום כולל, שבמסגרתו זכויות הערבים וזכויות הישראלים יהיו שקולות. זהו הקריטריון המבדיל בין התפקיד והעמדה [של מצרים לעומת ירדן].¹¹³

המתיחות בין מצרים לירדן הגיעה לשיאה בפסגה הכלכלית בעמאן באוקטובר 1995, שבה שר החוץ המצרי עמר מוסא האשים את ירדן בריצה חפוזה (הרולה) לעבר נורמליזציה, בטרם הושג שלום אזורי כולל.¹¹⁴ בעלי טור מצרים לגלגו על החגיגות המפוארות שערכו ירדן וישראל ביום השנה הראשון להסכם, אשר כללו כאמור מטס משותף, חיבוק חם של המנהיגים מול עדשות המצלמה וגילויים של ידידות בין "בני הדודים" ו"המדינות האחיות". "איננו מתנגדים לדרך שבה נוהג המלך חוסיין בישראל 'האחות הגדולה' (כינוי המזוהה מסורתית עם מצרים): השלום נאה, השוק המזרח-תיכוני נאה עוד יותר ושיתוף הפעולה המסחרי והכלכלי חשוב יותר מכל הזכויות", העיר בסרקזם מחמוד אל-סעדני. "אולם לא היה זה הולם [לו הייתה ירדן] דוחה את פרץ הרגשות עד לאחר מימוש הזכויות הפלסטיניות, השבת הגולן לידי סוריה והחזרת רצועת

111 אל-מצור, 4 בנובמבר 1994, 22.

112 מכרם מוחמד אחמד, "אל-אסד.. אל-ע'א'ב אל-חאצ'ר פי מבאחת'את מבארכ-כלינתון" [אסד.. הנפקד הנוכח בשיחות מבארכ-לינטון], אל-מצור, 28 באוקטובר 1994, 5-8; סלוא אבו-סעדה, "דון תנסיק ערבי: סנח'רג' צפר אל-אידין מן 'הרא' אל-באזאר' אל-אסת'מארי" [ללא תיאום ערבי: נצא בידים ריקות משוק ההשקעות הזה], אל-מצור, 28 באוקטובר 1994, 25.

113 מכרם מוחמד אחמד, "אל-מלך וסבאקה אל-והמי!" [המלך והמרוץ הדמיוני שלו], אל-מצור, 22 בספטמבר 1995, 6-8.

114 דוד סולטן, בין קהיר לירושלים: הנורמליזציה בין מדינות ערב וישראל – הדוגמה המצרית (תל-אביב: המכון האוניברסיטאי לדיפלומטיה ושיתוף פעולה אזורי, 2007), 30, 36, 42-43.

הגבול הכבושה לידי לבנון?¹¹⁵ התקשורת המצרית לא התאפקה מלעג אישי למלך הירדני אפילו בסיקור הלוויית רבין, תוך הדגשת הפער בין הקורקטיות שהפגין מובארכ בנאומו לרגשנות של חוסיין. בעוד קולו של המלך הירדני נשנק כשביכה את יידו והגדירו כחייל אמיץ וגיבור של שלום, נכתב, הנשיא המצרי הסתפק ב"נאום קצר ומאוזן שנמשך שלוש דקות בלבד, אשר נתן לרבין את שראוי לו, אך שם את עיקר הדגש על הצורך לדבוק בנאמנות בדרישות [החיוניות לשם השגת] שלום כולל".¹¹⁶

הקמפיין האסלאמי הירדני בזכות השלום והנורמליזציה

ב-4 בנובמבר 1995 נרצח ראש ממשלת ישראל יצחק רבין בידי מתנקש יהודי שהתנגד להסכמי אוסלו, לאחר שנאם בעצרת תמיכה שנערכה בתל אביב תחת הכותרת "כן לשלום, לא ל אלימות". כעבור יומיים הגיעו כשמונים ראשי מדינות לירושלים כדי לחלוק לו כבוד במסע הלווייתו, בהם נשיא ארצות הברית ביל קלינטון ושניים מקודמיו, ג'ורג' בוש וג'ימי קרטר. התרגשות מיוחדת עוררה בקהל הישראלי הנציגות הרחבה ורמת הדרג שהגיעה לאירוע ממדינות ערב: מצרים וירדן שיגרו את מנהיגיהן; מרוקו שלחה את ראש ממשלתה; עומאן, מאוריטניה וקטר יוצגו על ידי שרים בכירים; ואילו תוניסיה הסתפקה בשגרירה בעמאן. הפמליה הירדנית הייתה הגדולה ביותר וכללה את המלך, המלכה, יורש העצר, ראש הממשלה, שר החוץ, נשיא בית המשפט העליון וחברי פרלמנט בכירים.¹¹⁷

בנאום ההספד שנשא חוסיין בהלוויה הוא דיבר מדם ליבו. הוא כאב את אובדן שותפו-חברו לדרך, אך גם הקריין עוצמה פנימית ודבקות רבה בדרך השלום. דבריו לא כוונו רק למשפחת ראש הממשלה המנוח וליתר שועי הארץ והעולם שהתכנסו בבית הקברות הממלכתי בהר הרצל, אלא גם לבני עמו שלו, לתומכיו ולא פחות מכך – למתנגדיו האסלאמיסטים:

אני מאמין שהגיעה העת שכולנו נצא בגלוי ונדבר על השלום [...] אנו שייכים למחנה השלום, אנו מאמינים בשלום ומאמינים שאלוהינו האחד רוצה שנחיה בשלום ומאחל לנו שלום. אלה ציוויי למאמיני שלוש הדתות המונותאיסטיות, בני אברהם. הבה לא נשקוט ונרים את קולנו כדי לבטא את מחויבותנו לשלום, מעתה ולתמיד. הבה נאמר לאלה החיים בחשיכה, לאויבי האור, האמונה האמיתית, הדת וציוויי האל: כאן אנו

115 מחמוד אל-סעדני, "אל-שיח' פרעון... ומלך אל-סלאם" [השיח' פרעה ומלך השלום], אל-מצור, 27 באוקטובר 1995, 82.

116 מכרם מחמד אחמד, "הל יקרר ביריז עלא מהמת אל-סלאם" [האם יכול פרס לשליחות השלום], אל-מצור, 10 בנובמבר 1995, 4-7.

117 "List of world leaders attending the funeral of Prime Minister Rabin," Israel Ministry of Foreign Affairs, November 6, 1995, <https://bit.ly/3zexsly>

עומדים. זהו מחננו, מחנה השלום. מי ייתן ואלוהים יכרכם בהכרה שעליכם להצטרף אל [המחנה], ולכך אנו מפללים. אך גם אם לא יקרה הדבר, אנחנו לא מתביישים ולא מפחדים, אלא נחוישים לממש את המורשת שעבורה נפלו רעי [רבינן] וסבי [עבדאללה, שהקריב את חייו גם הוא] בעיר הזו [ירושלים], בעומדי לצידו כילד צעיר.¹¹⁸

בירדן האזין לנאום חבר הפרלמנט לשעבר לית' שובילאת, אסלאמיסט עצמאי, יושב ראש איגוד המהנדסים ומבקר בולט וחריף של בית המלוכה ההאשמי ושל מדיניות השלום עם ישראל. שובילאת לא הצליח לכבוש את זעמו על השתתפותו של חוסיין בהלוויה ועל מילות ההספד שנשא במהלכה, ובאירועים ציבוריים פומביים שנערכו לאחריה הביע השתוממות על כך שהמלך כינה את ראש הממשלה הישראלי "אח וידיד", לחץ את ידה של אלמנתו ופנה אליה בתואר "אחות". כמה עדים אף שמעו את שובילאת משמיץ את המלכה ואת יורש העצר על חלקם בהלוויה. הוא נעצר בדצמבר 1995 ובהמשך הורשע בהעלבת המלך ובני משפחתו ונשפט לשלוש שנות מאסר. עם הקראת גזר הדין חייך שובילאת חיוך רחב, הניף את כובעו בידו והחווה לעבר השופט.¹¹⁹

הפרשה כולה קיבלה תפנית מפתיעה בנובמבר 1996. לפי אחת הגרסאות, המלך שמע באירוע חברתי שאימו של שובילאת מלינה על היחס שלו זוכה בנה בבית הכלא, מאחר שאינו יכול לקבל ביקורים או אף לשוחח עימה בטלפון. חוסיין התקשר אליה מייד, הבטיח לפתור את הבעיה וכך עשה. עוד באותו ערב נסע במכוניתו לכלא סואקה, הנמצא כ-70 קילומטרים דרומית לעמאן, נכנס למשרדו של מנהל הכלא ומשלא מצאו, ציווה על סגנו לשחרר מייד את שובילאת ולמוסרו לידי. המלך לא הסתפק בכך: הוא הזמין את שובילאת להיכנס לרכבו המלכותי והסיעו בעצמו לבית אימו.¹²⁰ התקשורת הממסדית בירדן גמרה את ההלל על המחווה של המנהיג ליריבו המר, באירוע שהדגים את התחכום הרב שבו נהג המלך במבקרו האסלאמיסטים: מצד אחד הוא ראה בהם איום מרכזי על משטרו, הציב להם קווים אדומים ונקט כלפיהם צעדי ענישה; מצד שני הוא הותיר להם מרחב פעולה יחסי והקפיד לקרבם אליו בניסיון למתנם. זאת ועוד, בהתנהלותו מולם לא זנח המלך את המאמץ המתמיד לשלוט בשיח הציבורי ולגבור עליהם במאבק על ליבה של דעת הקהל.

ואכן, מחאותיהם של האחים המוסלמים כנגד השלום נענו הן באמצעות פעולות דיכוי ואכיפה והן בדרכי הסברה ושכנוע. בין היתר אסר המשטר הירדני על הפגנות או הגביל את

"Eulogies at the Funeral of Prime Minister Rabin," Israel Ministry of Foreign Affairs, November 118
6, 1995, <https://bit.ly/38aClqg>

אל-דיאר, 18 במארס 1996, <https://bit.ly/3jcXINL>, 119

עמוד הפייסבוק של לית' שובילאת, 5 באוקטובר, 2019, <https://bit.ly/3LKkCJn>, 120

היקפן, ומשאלה התכנסו ללא אישור, נקט צעדים תקיפים לפיזורן. דרשני מסגדים קיצונים סולקו מתפקידם, ואסלאמיסטים שנשאו דרשות נגד השלום ליד מסגדים נעצרו. נעשו גם תיקוני חקיקה שנועדו לפטור בעלי מקצוע מהצורך בחברות באיגודים מקצועיים, שכאמור אסרו בחלקם על חבריהם מעורבות בנורמליזציה. בזירה התקשורתית אומץ חוק עיתונות מגביל מבעבר, ונפסקו קנסות נגד עיתונאים ועיתונים שהסתתם נגד הסכם השלום הגדישה את הסאה בעיני השלטונות. ראש ממשלת ירדן עבד אל-סלאם אל-מג'אלי הסביר כי לא ניתנה הרשאה למתוח בעיתונות הממסדית ביקורת על מדיניות המשטר, כדי למנוע פגיעה ברגשות הקוראים. עוד לדבריו, האיסור על כינוסים ציבוריים ועל הטפה פוליטית במסגדים נבע מחשש לליכוי ריב ומדון (פתנה) בין בעלי דעות שונות. ואולם פעולות אכיפה נגד מתנגדי השלום התרופפו לקראת שלהי שנות ה-90 נוכח הירידה בפופולריות של ההסכם בקרב הציבור הירדני הרחב והעדפתו של המלך חוסיין לנקוט בערוב ימיו – טרם נפטר ממחלת הסרטן בפברואר 1999 – קו פייסני כלפי מתנגדיו, מתוך שאיפה להרגיע את הזירה הפנימית ולהכינה לירורו.¹²¹

בו בזמן, המשטר הירדני התמודד עם ההתנגדויות האסלאמיסטיות לשלום עם ישראל בעזרת קמפיין הסברה שבמרכזו נימוקים דתיים. כמו "הנשיא המאמין" סאדאת, כך גם "שומר קודשי ירושלים" חוסיין נעזר ברובד האמוני בדמותו להכשרת מדיניותו. השלום זוהה אישית עם המלך ותואר כערך דתי-אסלאמי שבטי-האשמי. בדומה למקבילו המצרי, גם חוסיין שיווק את ההסכם עם ישראל כאחד השיאים של מפעל חייו ורתם את הפופולריות, היוקרה והלגיטימיות שלו למען הנחלתו. לזכותו עמד נכס שהיה חסר לנשיא המצרי – ההון הסימבולי הנובע מהיותו צאצא לשושלת הנביא, שבעזרתו שיווק את מדיניותו כתרגום עדכני של האינטרסים והאמונות המנחים אותו ואת שושלתו מדורי דורות. המלך הציג עצמו כמי שצויד בנתיב שסלל סבו עבדאללה ומבקש לממש את חזונו, נתיב המשלב מסירות להשבת הזכויות הערביות בפלסטין ובירושלים עם כמיהה לשלום. ההסכם עם ישראל מוסגר בנאומיו כסגירת מעגל דתית-משפחתית ולא כשבירתו, כנאמנות למורשת האבות ולא כסטייה ממנה.¹²² חוסיין תיאר את מעשה השלום כחוליה חדשה ברצף ההיסטורי המשפחתי וכפרק חדש בסיפור בן מאות

121 שמיר, עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן, 186-190; אחמד מחמד אל-קצ'אה (עורך), מערכת אל-סלאם: אל-ג'זא' אל-ת'אני [הקרב על השלום: חלק שני] (עמאן: מנשוראת דאאר'ת אל-מטבועות ואל-נשר, נובמבר 1994), 287-289; Plotkin, *Jordan-Israel Peace: Taking Stock, 1994-1997*, 28.

122 אחמד מחמד אל-קצ'אה (עורך), מערכת אל-סלאם: ות'אא'ק ארדניה [הקרב על השלום: מסמכים ירדניים] (עמאן: מנשוראת דאאר'ת אל-מטבועות ואל-נשר, 30 ביולי 1994), 64.

שנים של הקרבה האשמית למען האומה האסלאמית. "אנו שוחרי שלום, היינו שוחרי שלום ונישאר שוחרי שלום", הצהיר.¹²³

בסקרי דעת קהל הופיעה הנאמנות האישית למלך כנימוק מרכזי לתמיכת הציבור הירדני בשלום.¹²⁴ תועמלני המשטר עמלו על חיזוק המסר וקראו לאזרחים לעמוד לצד המלך ומדיניותו בשם הסגולות שבהן ניחן, ובכללן מסירות לעם ולאומה, ייחוסו השבטי והדתי ואחריותו לקהילה.¹²⁵ ערב חתימת השלום צוין בכתבת שער ב'אל-דסתור' כי חוסיין עומד לממש את צוואת סבו עבדאללה, כפי שנדר ב-1952.¹²⁶ מאמרים בירחון הצבא הירדני אל-אקצא תיארו את המלך כמי שהולך בעקבות מורשת השריף חוסיין ובנו עבדאללה.¹²⁷ שירי הלל כינו את חוסיין "מלך השלום" ו"מלאך השלום".¹²⁸ מודעות ברכה שפורסמו בעיתוני ירדן לרגל חתימת השלום מטעים רשויות מחוזיות ועירוניות, בתי חולים, איגודים מקצועיים ואגודות צדקה נשאו בגאון את תמונות המלך חוסיין ויורש העצר חסן. מחבריהן התחייבו להישאר חייליו המסורים של המלך בימי השלום, כפי שהיו בימי המלחמה, פיארו את ייחוסו כבן "זרעו של הנכבד שבנביאים, אדוננו הכביר מוחמד עליו השלום, שליח הטוב, האחוה והשלום" ונשבעו לציית ל"בז קורייש, ראש משפחת האשם הנכבדה".¹²⁹

- 123 אל-קצ'אה, מערכת אל-סלאם: אל-ג'זא' אל-ת'אני, 169; מעאהדת אל-סלאם בין אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה ודולת אסראא'יל, 90.
- 124 למשל: מא'ססת אל-שרק אל-אוסט לאל-דראסאת ואל-אסתשאראת אל-תסויקה, "96% מן אל-מואטנין יא'ירון משארכת אל-ארדן פי מא'תמר אל-סלאם" 96| אחוזים מהאזרחים תומכים בהשתתפות ירדן בוועידת השלום, אל-דסתור, 7 בנובמבר 1991, 1, 17.
- 125 אל-קצ'אה, מערכת אל-סלאם: אל-ג'זא' אל-ת'אני, 297; ראי אל-דסתור, "מע אל-חסין פי ח'טותה אל-שג'אעה" [עם חוסיין בצעדיו הנועזים], אל-דסתור, 25 ביולי 1994, 1, 24; ראי אל-דסתור, "ח'טאב אל-חסין אמאם אל-כונג'רס" [נאום חוסיין בפני הקונגרס], אל-דסתור, 27 ביולי 1994, 1, 21; ראי אל-דסתור, "רדוד אל-פעל עלא אעלאן ואשנטן" [תגובות להצהרת וושינגטון], אל-דסתור, 29 ביולי 1994, 1, 15.
- 126 רנדא חביב, "חלם אל-חסין באל-סלאם אצבח חקיקה ואקעה" [חלום השלום של חוסיין הפך למציאות], אל-דסתור, 24 באוקטובר 1994, 1, 25.
- 127 עבדאללה פרג' אל-חסבאן, "ד'כרא מילאד אל-קאא'ד" [יום ההולדת של המפקד], אל-אקצא, דצמבר 1994, 96; מוסא מחמד פארס, "בטאקת חב פי ד'כרא מולד אל-חסין אל-האשמי" [פתק של אהבה לכבוד יום ההולדת של חוסיין ההאשמי], אל-אקצא, דצמבר 1995, 94-95.
- 128 חסין ע'ריאבה, "מליך אל-סלאם" [מלך השלום], אל-אקצא, דצמבר 1995, 95; ח'לוד אחמד מחמוד אל-שלול, "עיר אל-צפא" [חג הטהור], אל-אקצא, דצמבר 1995, 105.
- 129 אל-דסתור, 27 באוקטובר 1994, 6-9; ברכות ברוח דומה לרגל השלום הגיעו מטעם מפלגות, אגודות וגופים נוספים ישירות לארמון המלוכה: אל-דסתור, "אל-פעאליאת אל-שעביה ואל-חזביה ואל-עמאליה ואל-ריאצ'יה תואצל תאיידה למעאהדת אל-סלאם" [פעולות עממיות להבעת תמיכה בשלום מטעם המפלגות, האיגודים העובדים ואגודות הספורט], אל-דסתור, 28 באוקטובר 1994, 4; חבר הפרלמנט אברהים סמארה

גופי הפסיקה הירדניים – בניגוד לאלה המצריים – לא פרסמו פסק הלכה רשמי המגונן על השלום עם ישראל והודף את הביקורות האסלאמיסטיות. אפשר שהדבר נבע מכך שאין בירדן מוסדות פסיקה דומיננטיים, אפקטיביים ובעלי ותק ומוניטין דוגמת אל-אזהר המצרי. הסבר משלים קשור לדומיננטיות של הרובד האמוני בדמותו של המלך. סאדאת, חרף דימוי "הנשיא המאמין", היה זקוק לחיזוק הלכתי ממקור חיצוני פורמלי שיפצה על הגוון החילוני של משטר המהפכה של 1952. המלך חוסיין, לעומתו, נהנה מלגיטימיות דתית פרימורדיאלית הנסמכת על קשרי היוחסין לשושלת הנביא, ולפיכך היה באפשרותו ללמד אפולוגטיקה דתית על השלום מעמדה נוחה ואותנטית יותר. חוסיין לא נרתע מלהתייבב בעצמו מול מבקריו האסלאמיסטים, בעוד אנשי דת וחכמי הלכה המקורבים למשטרו נותרו לרוב בשולי הקמפיין הממסדי.¹³⁰

ככלל, דרכו של המלך חוסיין להכשרת השלום עם ישראל הייתה קלה משל מקבילו המצרי: הטאבו על חתימת הסכם עם ישראל נשבר על ידי סאדאת כ-15 שנים קודם לכן; הפלסטינים והסורים הצטרפו מאז ועידת מדריד לתהליך השלום; וסוגיות המחלוקות הדו-צדדיות הישירות עם ישראל היו פעוטות. עם זאת, גם עבור בית המלוכה הירדני – לא כל שכן עבור הציבור הירדני הרחב, שכמחציתו לפחות ממוצא פלסטיני ואשר האחים המוסלמים היוו גורם משמעותי ומשפיע בקרבם – היה המעבר מסכסוך לשלום עם "האויב הציוני" כרוך בקשיים ובהתנגדויות. החסמים הנפשיים שנוצרו לאחר עשורים רבים של סכסוך לא פסחו אפילו על משלחת המשא ומתן הירדנית לוועידת מדריד. עבד אל-סלאם אל-מ'גאלי, שעמד בראשה, סיפר על התחבטויותיהם של חבריה בשאלה אם ללחוץ את ידי חברי המשלחת הישראלית לוועידה. לפי עדותו, מוצא מהדילמה המייסרת נמצא במסורת המורה למוסלמי לקדם את מברכו לשלום בברכה נכבדה יותר, שממנה למדו כי היענות לידו המושטת של אויב אינה מחווה פסולה כי אם ביטוי לדבקות דתית בשלום.¹³¹

המשטר הירדני הפנים משלב מוקדם את החשיבות במתן הכשר אסלאמי לשלום עם ישראל, לאור משקלה הנכבד של הדת בדעת הקהל הירדנית ועוצמת האתגר שהציבה התנגדותם של האחים המוסלמים הירדנים למדיניותו של המלך. במסגרת קמפיין ההסברה שניהל למען השלום נקט בית המלוכה הירדני ארבעה מהלכים עיקריים, אשר בחלקם דמו לאלה של המשטר המצרי ובחלקם נשאו ניואנסים מקוריים, שהתאימו למסריו הייחודיים: הרצון ליצור לגיטימיות ציבורית רחבה הן למלאכת עשיית השלום והן לקשרי הנורמליזציה הענפים שנועדו לקדם על פי חזונו בין המדינות והעמים, בפרט במישור הכלכלי.

קרא אף הוא לנאמנות לדרך השלום של המלך בדיון על חוזה השלום: מעאהדת אל-סלאם בין אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה ודולת אסרא'יל, 129-130.

¹³⁰ על מקורות הלגיטימציה הדתיים של המונרכיה הירדנית, ראו: Hudson, *Arab Politics*, 25-27, 209-219.

¹³¹ אל-מ'גאלי, רחלת אל-עמר: מן בית אל-שער אלא סדת אל-חכם, 189.

המהלך הראשון והבסיסי היה שיווק השלום כערך אסלאמי, תוך עמעום הזיקה המפורשת והשנויה במחלוקת לשלום עם ישראל. השיח הכללי על השלום נועד להקהות את העוקץ שבשלום הקונקרטי ולהטות את הוויכוח מהזירה הנפיצה של דין השלום עם ישראל לזירה העיונית של דין השלום באסלאם. המלך נהג לציין את מעלותיו של השלום, ובתוך כך את היותו ברכה מוסלמית מקובלת, אחד משמות האל וכמיהה המעוגנת בשלל פסוקי קוראן, בראשם "אם ייטו לשלום, נטה לו גם אתה" (8: 61).¹³² לדבריו, "האסלאם אינו יכול להתנגד לשלום" כשם שאינו יכול "לתמוך במוות נגד החיים".¹³³ בביקורת מרומזת על עמדת האחים המוסלמים כלפי ההסכם עם ישראל הוכיח המלך את אלה הגורסים שהשלום מנוגד לאמונת האסלאם, בשעה שלמעשה "הוא מנוגד לאמונתם הפוליטית, למטרותיהם וליעדיהם האופורטוניסטיים לשלול מהאנשים את זכויותיהם בחיי העולם הזה". במפגש עם קציני צבא בכירים הדגיש את אופיו הסובלני של האסלאם ותקף במשתמע – תוך היתלות בייחוסו השבטי – את סרבני השלום עם ישראל, המתיימרים "ללמדנו על דתנו, שאותה ירשנו מאבותינו, מסבינו ומאדונו מוחמד".¹³⁴ פסוקי קוראן המצדדים בשלום סייעו למשטר הירדני לערער את התשתית ההלכתית המתחרה, שעליה ביססו האחים המוסלמים את שלילתו. פירוש משמעותם של הטקסטים הקדושים הצית פולמוסים פרשניים. בטקס חתימת השלום בערבה קראו השיח' הירדני מחמוד ח'ליל דבש ורב העיר חיפה שאר ישוב כהן פסוקים מהקוראן ומתהילים.¹³⁵ אחד מפסוקי הקוראן היה "הוי מאמינים, קבלו כולכם על עצמכם את השלום (סלם), ואל תלכו בעקבות השטן, כי הוא אויבכם המושבע" (2: 208). לרוב נהוג לפרש את המילה סלם בפסוק זה כהתמסרות לאל ולא כשלום,¹³⁶ מה שהוביל את האחים המוסלמים להאשים את המשטר בהוצאת הפסוק מהקשרו המקורי.¹³⁷ בתגובה יועץ המלך לעניינים אסלאמיים שכיח גם כשר ההקדשים הירדני בשנים 1991–1993, שיח' עז אל-דין אל-ח'טיב אל-תמימי, ביאר את משמעות הפסוק במאמר שכותרתו "מושג השלום והצדק בקוראן". אל-תמימי עמד על כך שמשמעות המילה סלם היא "שלום,

132 אל-קצ'אה, מערכת אל-סלאם: אל-ג'זא' אל-ת'אני, 89, 93, 185; מעאהדת אל-סלאם בין אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה ודולת אסראא'יל, 103, 126–127.

133 צאלח אחמד עיסא אל-קרעאן, מעאהדת אל-סלאם אל-ארדניה אל-אסראא'יליה [חוזה השלום הירדני-ישראל] (עמאן: דאר יאפא אל-עלמיה לאל-נשר ואל-תווע, 2007), 154.

134 אל-קצ'אה, מערכת אל-סלאם: אל-ג'זא' אל-ת'אני, 185–186.

135 "President Clinton at Signing of the Israel-Jordan Peace Treaty (1994)", clintonlibrary42, 135 Video, May 6, 2014, <https://bit.ly/40Bpia6>

136 לפי אורי רובין, יש המפרשים כי הפסוק מצווה על המוסלמים להתמסר בכל מאודם לאלוהים ולדתו, ויש הגורסים כי הפסוק פונה ליהודים שהאמינו במוחמד וקורא להם לקבל את כל מצוות האסלאם: הקוראן, 29.

137 לתגובת האחים המוסלמים, ראו: הלאל, "אל-שיח' ואל-חאח'אם".

התפיסות והשלמה קבועים או ארוכי טווח", ושהפסוק שבו היא מופיעה מבטא "קריאה לכל המאמינים להפוך את השלום ליעד אצילי בחייהם ולסיסמה הנמצאת בראש מעייניהם". אל-תמימי נשען על אסמכתאות נוספות לחיזוק הזיקה בין השלום לאסלאם: השלום הוא אחד משמות האל (59: 23); "עליכם השלום" היא ברכה מוסלמית מקובלת (13: 24), והמסורת הנבואית קובעת כי יש להשיב על ברכת שלום בברכה נכבדה ממנה; השלום מעניק הגנה מפני כל רע (15: 46) ומבטיח את התגלמות הטוב (43: 89); והקוראן תומך בפיוס ובהשלמה קבועים או ארוכי טווח (2: 208).¹³⁸

מהלך שני – ומרכזי – שבאמצעותו ביסס המשטר הירדני את הלגיטימיות הדתית של השלום עם ישראל היה הגדרתו כמצלחה, בתוקף תרומתו לשיפור המצב החומרי הרעוע של הממלכה ואזרחיה. כאמור, ירדן קיוותה שהשלום יחלצה מהמשבר הכלכלי הקשה שידעה לאחר מלחמת המפרץ, יפתח בפניה הזדמנויות חדשות ויעודד צמיחה, רווחה, פיתוח ושגשוג. בדומה למשטר במצרים, זה הירדני עיצב פריזמה דתית הממשיגה את השלום כגורם המגן על מטרות-העל של ההלכה האסלאמית, ובראשן השמירה על החיים, הרכוש והצאצאים. אולם, בעוד שבמצרים נקשרה המצלחה בעיקר להישגי השלום הטריטוריאליים, בירדן הושם יתר דגש על התועלות החומריות הצפויות בעקבותיו לממלכה.¹³⁹ נקודת דמיון נוספת בין מצרים לירדן הייתה התפיסה של המנהיג הפוליטי כבר-סמכא לקבל הכרעה אם מעשה מדיני ראוי להיחשב מצלחה. כפי שהעיד יורש העצר הירדני, הנסיך חסן בן טלאל, במקרה הירדני הסמכות ההלכתית הנמצאת ברשותו כמנהיג פוליטי – והאחריות הקולקטיבית המוטלת על כתפיו – קשורות בעבותות לשיוכו השושלתי כבן למשפחה ההאשמית:

היותו של אדם צאצא ישיר של הנביא מוחמד אינו עושה אותו מוסלמי טוב מאחרים. אולם מבחינה היסטורית, צאצאים של הנביא חשים חובה מיוחדת כמוסלמים לשרת את קהילתם, להגן על האינטרסים שלה ולנהוג בשום שכל בשמה. [...] כמי שנמנה עם אנשי "אהל אל-בית" [קרובי משפחתו של הנביא], איני רואה עצמי בהכרח מוסלמי טוב יותר מאחרים, אך אני מחשיב עצמי כמי שנדרש לשמור על מה שאני מפרש

138 הקובץ יצא לאור בשנת 2000 וקיבץ מאמרים שחוברו והתפרסמו בשנים שקדמו לפרסומו: עז אל-דין אל-ח'טיב אל-תמימי, אל-אסלאם וקצ'אי אל-עצר [האסלאם וענייני התקופה] (עמאן: אל-ראי, 2000), 83-79.

139 מאזן אל-ערמוטי, נמיר עבאס מ'פר וכאיד האשם (עורכים), אל-בעד אל-אנסאני לעמלית אל-סלאם פי אל-שרק אל-אוסט: מא'תמר אל-מא'רה אל-מסתדירה, 12-13.11.1994 [הממד האנושי של תהליך השלום במזרח התיכון: שולחן עגול 12-13.11.1994] (עמאן: אל-מעדה אל-דבלומסי, 1995), 77-78.

כאינטרסים החשובים ביותר של אחיי המוסלמים ולקדם את מעמדם בעולם המודרני בכפוף לאינטרסים של כלל האנושות.¹⁴⁰

הפירות הכלכליים של השלום עם ישראל תוארו על ידי המלך הירדני כיעד אינסטרומנטלי אך גם כמטרת על הלכתית, שלמענם המלך פועל ומתפלל.¹⁴¹ לקראת ועידת מדריד הכריז חוסיין כי הוא רואה מחובתו כמנהיג לספק מענה למצוקותיה הכלכליות של ארצו, מתוקף הפסוקים 106: 1-4, אשר מורים לשליט למלא אחריות כפולה כלפי נתיניו – הזנה מפני רעב והגנה מפני פחד. תרגום הציווי הקוראני לשדה המעש היה בעיניו יצירת מקומות תעסוקה, הכשרת עובדים ופיתוח כלכלי. "אם נשתתף בוועידת השלום [במדריד]", הסביר, "לא נעשה זאת רק כדי לכוון שלום במובנו המופשט או כדי להגיע אליו בכל מחיר, כי אם מתוך אחריותנו הראשונית לספק ביטחון ורווחה".¹⁴² בנאום שנשא חוסיין ערב חתימת הצהרת וושינגטון, אשר כללה התייחסות לחלוקה של מי נהרות הירדן והירמוך בין ישראל לירדן, הזכיר את הפסוק "ויצרנו כל חי מן המים" (21: 30). בהתחייבות הישראלית לסייע לפתרון מצוקת המים הקיומית של הממלכה – אשר עוגנה בהמשך בהסכם השלום – מצא המלך צידוק אינסטרומנטלי ודתי לקידום הסדר מדיני נפרד.¹⁴³ יועץ המלך שיח' אל-תמימי גיבה את השיקול האינסטרומנטלי בחיבורו על המושג שלום בקוראן. בהסתמך על הפסוק "אלוהים חפץ להקל עליכם ואינו חפץ להקשות עליכם" (2: 185), פסק כי האסלאם מעוניין שבני האדם ייהנו מחיי נעים – חיים נטולי עוני, פיגור, חולשה ובורות.¹⁴⁴

בשונה ממצרים שהסתפקה מלכתחילה בשלום מסויג וקר,¹⁴⁵ ירדן נשענה על מנגנון המצלחה להכשרת שלום חם, הכולל שיתופי פעולה כלכליים רחבים עם ישראל. האתגר ההלכתי לא

El Hassan bin Talal, *To Be a Muslim: Islam, Peace, and Democracy* (Brighton and Portland: 140 Sussex Academic Press, 2004), 7-8.

141 למשל: מעאהדת אל-סלאם בין אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה ודולת אסרא'יל, 90.

142 אל-קצ'אה, מערכת אל-סלאם: ות'אא'ק ארדניה, 9-10.

143 ווארת אל-אעלאם, נץ חרית' ג'לאלת אל-מלכ אל-חסיין אל-מעט'ם פי לקאא' מע מג'לס אל-ווארא' ואל-נואב, 9 תמוז 1994 [נוסח דבריו של כבוד המלך חוסיין בפגישה עם הממשלה והפרלמנט, 9 ביולי 1994] (עמאן: אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה, ווארת אל-אעלאם, דא'רת אל-מטבועאת ואל-נשר, 1994), 90; סרטון הסברה בשם "המים והחיים", ששודר בטלוויזיה הירדנית ב-1996, נפתח גם הוא בכתובית שבה התנוסס פסוק זה: מהדי חמאד (בימוי), "אל-מאא' ואל-חיאה" [המים והחיים], 20 דקות, הטלוויזיה הירדנית <https://bit.ly/44a4IG>, (1996).

144 אל-תמימי, אל-אסלאם וקצ'אא אל-עצר, 95.

145 להגדרת שלום "קר" ו"חם", ראו: Benjamin Miller, "The Global Sources of Regional Transitions from War to Peace: The Case of the Middle East," *Davis Occasional Papers*, no. 75 (October 1999): 4-6.

התמצה אפוא בהכשרת מעשה השלום לבדו אלא גם בעידוד בניית יחסי שלום הנושאים בחובם ביטויים רבים ומגוונים של נורמליזציה. מתן אות כשרות אסלאמית לנורמליזציה סייע למשטר להפריך את החששות שהעלו האחים המוסלמים בנוגע לסכנות הטמונות, לכאורה, בשלום החם. הנסיך חסן העריך כי דיאלוג בין־דתי ובין־תרבותי יסייע בגיבוש הבנות הדדיות, בפיתוח נקודות מבט רעננות ובהתגברות על משקעי הסכסוך, ויקל על כינון שיתופי פעולה בעידן השלום. לשם כך הקים בעמאן מרכז לחקר דתות שתכליתו לשמש מסגרת לשיח בין־דתי, למציאת מכנים משותפים לשלוש הדתות המונותיאיסטיות ולגישור על הפערים ביניהן. במקביל הציע לקדם נוסח של הצהרה משותפת שעליה יחתמו נציגים נוצרים, מוסלמים ויהודים, במטרה להסדיר את דיני הסחר העולמי בין בני שלוש הדתות ואת ציוויי הדת והמוסר המוסכמים עליהם, וכיניהם צדק, כבוד הדדי והוגנות. הצהרה כזו, כך סבר, עשויה להזים את הטענות האסלאמיסטיות כי ישראל תנצל את מהלכי הנורמליזציה עם ירדן לקידום "מזימותיה"¹⁴⁶.

בחיבוריו של שיח' אל־תמימי הוצעו מענים ישירים לביקורות האסלאמיסטיות על הנורמליזציה: ראשית, בהתייחס לחששות מפני מזימותיה של ישראל, הובהר כי אין לפרש את הפסוק "אם ייטו לשלום, נטה לו גם אתה, והיסמך על אלוהים, כי הוא שומע ויודע" (8: 61) כהיענות נאיבית לכל גחמת שלום של האויב, אלא כפנייה מושכלת לשלום תוך כדי הישענות על האל ונקיטת אמצעי זהירות. בדומה לכך, הפסוק "אין אלוהים אוסר עליכם לכבד ולעשות צדק עם אלה אשר לא יילחמו בכם בשם הדת ולא יגרשוכם ממושבותיכם" (60: 8) משמעו כי רצויים יחסי גומלין פוריים בין המוסלמים ליתר עמי העולם, וכי הם יוכלו להתנהל היטב כל עוד הצד האחר נוהג בדרכי שלום ונמנע מתוקפנות.¹⁴⁷ שנית, בהתייחס להתרעות האחים המוסלמים מפני הנזקים החברתיים והכלכליים הקונקרטיים הצפויים עקב השלום החם עם ישראל, הסביר אל־תמימי כי יחסים עתירי נורמליזציה בין מדינות מקדמים אינטרסים מגוונים הראויים להיחשב מצלחה:

עמי העולם אינם יכולים לחיות כשהם מבודדים זה מזה. בתוקף הצורך בפרנסה, שכנות וחיים על פני כדור הארץ, הם נדרשים לקיים קשרים הדדיים, שהרי אין בנמצא עם שמספק את עצמו בכל עניין ועניין. נוכח מציאות זו אין מנוס מהיכרות הדדית בין העמים, ממפגש ומכינון יחסים ביניהם, כדי שיחסיים אלה יהיו יציבים, חיוביים וקונסטרוקטיביים, וישרתו את האינטרסים המשותפים. האל אמר: "הוי אנשים, בראנו אתכם מתוך זכר ונקבה, וחילקנו אתכם לעמים ושבטים למען תבחינו ביניכם, ואולם הנכבד מכולכם אצל האלוהים הוא הירא שבכם" (49: 13). בכך פתח האסלאם בפנינו

146 אל־קצ'אה, מערכת אל־סלאם: אל־ג'זא' אל־ת'אני, 217-218, 256-257, 261-270.

147 אל־תמימי, אל־אסלאם וקצ'א' אל־עצר, 82.

את דלתות החקיקה לכינון יחסים טובים והדוקים עם עמי העולם. אנו מחליפים עימם תשואות, אינטרסים, התנסויות, מדעים וידעיות.¹⁴⁸

גם בירדן, כמו במצרים, השלום תואר לעיתים – ברוח מנגנון המצלחה – כ"הג'האד הגדול", קרי מאמץ המוכוון לפיתוח החומרי הפנימי של המדינה, אשר נהנה מקדימות על הג'האד המלחמתי "הקטן", שבשמו מטיפים האחים המוסלמים למאבק אלים לשחרור פלסטין ולחיסול ישראל. ביטוי לירי לרעיון הופיע בירחון הצבא הירדני אל-אקצא, בשיר מאת לואא' עבד אל-מג'יד מהדי אל-נסעה: "אנו ממשיכים בג'האד המקודש הנעלה ביותר, כדי לסלק את האבטלה והמצוקה; אנו מעוניינים בכלכלה הצומחת במהירות, המושתתת על נאמנות ותבונה; אנו מעוניינים לצעוד בשירת העמים, בדרך המדע והידע; יחי השלום בארצנו, אופקי שאיפותינו נפרסים למרחק.¹⁴⁹ מהלך הסברה שלישי שנקט בית המלוכה, ואשר עורר את הפולמוס החרף ביותר בינו לבין האחים המוסלמים, היה עיגון מעמדם הדתי-היסטורי של היהודים כשותפים ראויים לשלום ולנורמליזציה.¹⁵⁰ בעוד האחים בירדן נהגו לצטט את הרישא של פסוק 5: 82 (שעליו נסמכו גם האחים במצרים) לשם תיקוף מעמדם של היהודים כאויבי הנצח של המוסלמים,¹⁵¹ דוברי בית המלוכה דלו מן המקורות פסוקים ותקדימים המהווים תימוכין לקשרים הטובים עם היהודים. השיח' אל-תמימי קבע כי האסלאם מתיר יחסי גומלין ענפים עם בני דתות אחרות ודוגל בדו-קיום עם "אנשי הספר", ובמשתמע בשלום חם עם ישראל, על בסיס הפסוק "היום הותרו לכם המאכלות הטובים, ומותרים לכם מאכלותיהם של אלה אשר ניתן להם הספר לפניכם, ומאכלותיכם מותרים להם, והנשואות לכם מקרב המאמינות, וגם הנשואות לכם מקרב אלה אשר ניתן להם הספר לפניכם" (5:5).¹⁵² בדומה למופתי המצרי, בחיבור נוסף הזכיר אל-תמימי את 'חוזה האומה', שנערך בין הנביא לשבטים היהודיים בעיר אל-מדינה כעדות לכך שההלכה האסלאמית אינה מוצאת פגם בשיתופי פעולה בין מוסלמים לבני דתות אחרות סביב אינטרסים משותפים.¹⁵³

148 אל-תמימי, אל-אסלאם וקצ'אי אל-עצר, 446-447.

149 עבד אל-מג'יד מהדי אל-נסעה, "נלכי נדאא' אל-חסיין" [נענה לקריאתו של חוסיין], אל-אקצא, דצמבר 1994, 97.

150 זאת בניגוד למסרים אנטי-יהודיים, ולעיתים אף אנטישמיים, שהפיץ המשטר עצמו בתקופה הסכסוך. למשל: עבד אל-עזיז אל-ח'יט ואחרים, אל-תרביה אל-אסלאמיה לאל-צ'פ אל-עאשר [חינוך אסלאמי לכיתה י'] (עמאן: שרכת אל-מטאבע אל-נמוד'ג'יה, מהדורה ארבע עשרה 1992, מהדורה ראשונה 1973), 182-189.

151 אל-סביל, "אל-אח'ואן אל-מסלמון פי אל-ארדן יעתברון אתפאקית אל-צלח מע אליהוד פאג'עה", 8; בסאם אל-עמוש, "אל-אתפאקיה מרפוצ'ה עקידתן וואקען" [ההסכם פסול אמונית ומעשית], אל-סביל, 25-31 באוקטובר 1994, 30.

152 אל-תמימי, אל-אסלאם וקצ'אי אל-עצר, 83-84.

153 שם, 445-446.

ניסיונות להחייאת הרובד ההיסטורי החיובי בתולדות האסלאם והיהדות – שנרמזו בשולי קמפיין השלום המצרי – הסתפחו במקרה הירדני אל לב ליבה של הרטוריקה הממסדית. המלך חוסיין סבר כי על מנת להוציא את מדיניות השלום החם עם ישראל מהכוח אל הפועל, חשוב להכשיר את קשרי העמים החיוניים להגשמתה. ברוח זו טיפח את הנרטיב שלפיו השלום עם היהודים הוא התקרבות מחודשת בין דתות בעלות מוצא גנאולוגי משותף, מורשת דתית-תרבותית דומה והיסטוריה ארוכת ימים של יחסי שכנות טובים, שניתן ורצוי לחדש את ימיהם כקדם.¹⁵⁴ המטפורה החביבה על המלך הייתה "בני אברהם", כאשר השלום בין ירדן לישראל תואר כהחייאה של קשרים בראשיתיים בין שני אחים, צאצאיו של אב קדמון משותף.¹⁵⁵ מיתוס אברהם ובניו – ישמעאל ויצחק – מופיע הן במקרא והן בקוראן (בניואנסים שונים במקצת). חוסיין נעזר בו כדי להעניק ליחסים בין מוסלמים ליהודים מעטפת תרבותית שורשית, שתשמש בסיס למפגש מחודש, לגיטימי ורצוי בין אחים שידעו סכסוך בתוך המשפחה והשכילו להתגבר עליו, לחולל תיקון ביחסיהם ולהגיע לפיוס המיוחל. יתרונה של מטפורה זו ביכולתה לסייע למוסלמים החיים בירדן – ומושפעים מהסדר המסורתי השבטי – לבחון מחדש תפיסות על העבר, ההווה והעתיד, ובכלל זה לראות את היהודים כבני משפחה בעלי קשר דם שהתרחקו, אך שבים והופכים קרובים ומשקמים בכך את הסטטוס קוו הבין-דתי הטבעי.¹⁵⁶ בנאומיו על השלום שזר המלך פעם אחר פעם את המנטרה "בני אברהם". הוא הביע תקווה להגשים את חלומו של סבו עבדאללה לכינון שלום בין בני אברהם,¹⁵⁷ והוסיף כי שורשיהם המשותפים של הבנים מכתיבים יחסי שלום אנושיים ונורמליים גם בין מדינותיהם.¹⁵⁸ המלך התנבא בטקס חתימת הסכם השלום כי כל בני אברהם – ירדנים, ישראלים ופלסטינים – יזכרו את הרגע כשחר של עידן של שלום, כבוד הדדי, סובלנות ומפגשי עמים.¹⁵⁹ קשריו החמים של המלך עם ראש ממשלת ישראל יצחק רבין שימשו דוגמה חיה למהפך שאינו אלא שיבה למקורות. בדברים שנשא לאחר רצח רבין בפני קציני צבאו החיל המלך על מי ששימש רמטכ"ל צה"ל ב-1967 את הפסוק "[...] האיש אשר איבה שוררת בינו הפך לך למגן ולאיש אמונים" (41:34).¹⁶⁰ האחים המוסלמים, מצידם, הזדעקו על כינוי היהודים "בני אברהם".

154 שמיר, עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן, 129.

155 Riad Nasser, *Recovered Histories and Contested Identities*, 131-133.

156 Marc Gopin, *Holy War, Holy Peace*, 7-36.

157 אל-קצ'אה, מערכת אל-סלאם: ות'א'ק ארדניה, 75-76.

158 שם, 92, 101-102.

159 מעאהדת אל-סלאם בין אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה ודולת אסרא'יל, 103.

160 כאסמכתה הלכתית לחזון של חיים משותפים בצל שלום ונורמליזציה הוזכר על ידי המלך גם הפסוק 5:

2, העוסק בקרבה ובעזרה הדדית: מעאהדת אל-סלאם בין אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה ודולת אסרא'יל, 89.

יוסוף אל-עט'ם (1931-2007), ממנהיגי התנועה בירדן, שלל את המנטרה של המלך על סמך הפסוק "אברהם לא היה יהודי ולא נוצרי, כי אם חניף ומתמסר [מסלמא], ולא היה במשתפים" (3: 67), ותהה כיצד זה מעז מוסלמי לערער על פסוק קוראני ולעוות את פירושו. "אברהם לא היה יהודי", הבהיר, "ולפיכך היהודים אינם בני אברהם אלא סמל לסוררים ולטופלים עליו שקרים, ומופת לכפירה בו ובאלוהיו".¹⁶¹

לבסוף, מהלך הסברה רביעי שקידם בית המלוכה הירדני היה המשגה מחדש של ירושלים כסמל לשלום בין שלוש הדתות המונותאיסטיות, במקום מושא למאבק "סכום אפס" בין האסלאם ליהדות. עם חתימת הסכם השלום התמודד המשטר הירדני (כמו המצרי לפניו) עם האתגר שבהכשרת הסדר המותיר בפועל בידי ישראל את השליטה בירושלים, העיר השלישית בקדושתה לאסלאם. הקושי הירדני התעצם נוכח זיקתו ההיסטורית של הארמון ההאשמי אל העיר, מחויבותו הסמלית והרטורית ארוכת השנים לגאולתה וההאשמות האסלאמיסטיות בהפקרתה.¹⁶² נוכח האתגר הקפידה ירדן על כך שהנוסח המפורש של הסכם השלום שחתמה עם ישראל יבטא את דבקותה בזהות האסלאמית של ירושלים מצד אחד, אך גם ינטרל את העוקץ הפוליטי-דתי הבלתי מתפשר שמובנה בעמדה הירדנית המסורתית בעניינה, מהצד האחר. בהתאם לכך, סעיף 9 בהסכם הכיל שתי קביעות: הראשונה, "ישראל מכבדת את תפקידה המיוחד הקיים של הממלכה ההאשמית של ירדן במקומות קדושים מוסלמיים בירושלים", והיא תעניק לו "עדיפות גבוהה" במשא ומתן על מעמד הקבע.¹⁶³ על סמך קביעה זו התהדר המשטר הירדני בהישג החשוב – גם אם חלקי – של הכרה ישראלית בחסותה של ירדן על קודשי האסלאם בירושלים, אשר תישאר שרידה וקיימת, לכל הפחות עד שייקבע מעמדה הסופי של העיר במשא ומתן על הסדר הקבע בין ישראל לרשות הפלסטינית. במאמר המערכת של היומון אל-דסתור נכתב שירדן הצילה בכך את קודשי העיר מנפילה אל "ואקום ריבונות", מה שהוגדר כהישג היסטורי שייחרט בספר היוחסין ההאשמי.¹⁶⁴ במאמר בירחון הצבא הירדני 'אל-אקצא' הודגש

161 יוסוף אל-עט'ם, "קאל תעאלא: 'מא כאן אבראהים יהודיא...' [אללה אמר: אברהם לא היה יהודי], אל-סביל, 25-31 באוקטובר 1994, 2.

162 ראו למשל: אל-סביל, "אל-אח'ואן אל-מסלמון פי אל-ארדן יעתברון אתפאקית אל-צלח מע אליהוד פאג'עה", 8 מאג'ד אל-ח'צ'רי, "הכר'א תחדת'וא ען מעאהדת אל-צלח אל-ארדני אל-צהיוני" [כך דיברו על הסכם השלום הירדני-ציוני], אל-סביל, 25-31 באוקטובר 1994, 2; בסאם עלי אל-עמוש, מחטאת פי תאריח' ג'מאעת אל-אח'ואן אל-מסלמין פי אל-ארדן, 395-397.

163 אתר הכנסת, "חוזה שלום בין מדינת ישראל לבין הממלכה הירדנית ההאשמית", 24 באוקטובר 1994, <https://bit.ly/3LpWJYQ>

"The Washington Declaration", July 25, 1994, <https://tinyurl.com/2c7pbj5p>
164 ראי אל-דסתור, "מן אג'ל אל-קדס ואל-מקדסאת" [למען ירושלים והקודשים], אל-דסתור, 30 ביולי 1994, 1, 22.

כי המלך הצליח לחלץ הודאה רשמית ב"זכות הערבית והאסלאמית בקודש הקודשים", וכי ירושלים תישאר פיקדון האשמי שאין יקר ממנו.¹⁶⁵

הקביעה השנייה בהסכם (סעיף 9: 3), שנגעה לירושלים בעקיפין, כללה התחייבות ש"הצדדים יפעלו יחד לקדם יחסים בין-דתיים בין שלוש הדתות המונותאיסטיות במטרה לפעול למען הבנה דתית, מחויבות מוסרית, חירות הפולחן הדתי, וסובלנות ושלום".¹⁶⁶ ברוח סעיף זה קראה ירדן לא-פוליטיזציה של בעיית ירושלים ולהמרתה מסמל בלעדי של דת אחת לסמל מוסלמי-יהודי-נוצרי משותף ומכיל. המלך חוסיין הביע משאלה להפיכת ירושלים לנקודת מפגש בין בני אברהם ולסמל של שלום נצח בין המאמינים והדתות. הרעיון הלם את שאיפתו לשמור על החסות הירדנית במקומות הקדושים בעיר גם במסגרת הסדר קבע ישראלי-פלסטיני, כאשר הריבונות עליהם תישאר, לפי הצעתו היצריתית, "בידי האל",¹⁶⁷ או תחולק באופן שוויוני בין מאמיני דתות אברהם.¹⁶⁸ סדרת בולים שהונפקה בנובמבר 1995 לכבוד יום הולדתו של המלך, שכותרתה "שישים שנים של מדיניות נבונה", מיזגה גם היא בין דמותו של חוסיין, כיפת הסלע וענף של עץ זית, סמל השלום, והעניקה ביטוי סימבולי למסר הפשרני.¹⁶⁹ הנסיך חסן הציע הבחנה בין "ריבונות פוליטית" ל"ריבונות מקודשת" בירושלים, כשהאחרונה תהא פרי דיאלוג בין הדתות המונותאיסטיות.¹⁷⁰

באמצעות מסרים אלה ביקש בית המלוכה הירדני להכשיר את הקרקע להסדרים שאינם מעניקים למי מהצדדים בסכסוך את כל מבוקשו בירושלים, ואשר מגלמים חלופה להשקפה האסלאמיסטית האקסקלוסיבית סביב השליטה בעיר.

165 מוסא עטיה, "פי נציאל אל-ת'ורה אל-ערביה אל-כברא" [במאבק של המרד הערבי הגדול], אל-אקצא, נובמבר 1994, 83-85.

166 אתר הכנסת, "חוזה שלום בין מדינת ישראל לבין הממלכה הירדנית ההאשמית".

167 פארוק אל-שנאק (עורך), מסירת אל-סלאם על אל-מסאריין: אל-ארדני אל-אסראא'ילי, אל-פלסטיני-אל-אסראא'ילי [תהליך השלום בשני המסלולים: הירדני-ישראלי, הפלסטיני-ישראלי] (עמאן: מכתב אל-אעלאם אל-ארדני, דאאר'ת אל-מטבועאת ואל-נשר, דצמבר 1993), 11-13; אל-אקצא, "ג'לאלתה ידלי בתצריחאת לוכאלת אל-אנבאא' אל-קטריה" [הוד מלכותו בהצהרות לסוכנות הידיעות הקטרית], 12-16; אל-קצ'אה, מערכת אל-סלאם: אל-ג'זא' אל-ת'אני, 173.

168 וזאת אל-אעלאם, נץ חרית' ג'לאלת אל-מלך אל-חסין אל-מעט'ס פי לקאא' מע מג'לס אל-ווראא' ואל-נואב, 13-12; אל-קצ'אה, מערכת אל-סלאם: ות'אא'ק ארדניה, 92.

169 Stanley Gibbons, Jordan, no. 340.

170 דאאר'ת אל-מטבועאת ואל-נשר, "כלמת סמו אל-אמיר אל-חסן ולי אל-עהד לדא אסתקבאלה אל-משארכין פי אל-נדרה אל-סנויה לשא'ן אל-קדס, 7.4.94" [נאומו של הנסיך חסן יורש העצר בקבלת הפנים של השנתי בנושאי ירושלים], אל-ווקאא'ע ואל-ות'אא'ק אל-ארדניה 1994 [האירועים והמסמכים הירדניים 1994], חלק ראשון (עמאן: מנשוראת דאאר'ת אל-מטבועאת ואל-נשר, 1994), 45-47.

בנאום בפני הפרלמנט האירופי בשטרסבורג בספטמבר 1995 הציג המלך חזון הרמוני לעתידה של עיר הקודש:

ירושלים היא יעד לחג' ומוקד לתפילה עבור כלל מאמיני שלוש דתות אברהם בכל היבשות. הכנסיות, בתי הכנסת והמסגדים [המצויים בתחומה] הם עדות למעמדה [הרם] של ירושלים בנפשותיהם של המאמינים ברחבי העולם. תמיד ייחלנו לכך שירושלים תהפוך מציר הסכסוך לבסיס לפיוס. תולדותיה של העיר לא נידונו להיכתב כשרשרת פרקים של שחרור ותבוסות. המקום ההיסטורי הראוי לה הוא נקודת מפגש בין שלוש הדתות המונותאיסטיות – היהדות, הנצרות והאסלאם – כאשר הריבונות עליה נמצאת בידי האל לבדו. איני סבור שבעיית ירושלים בלתי פתירה. ירושלים רבתי יכולה לשמש בירה לשתי המדינות, הפלסטינית והישראלית, ועל העיר להפוך מודל הראה למשמעותו של שלום נצח בין פלסטינים לישראלים, שהם חסידי שלוש הדתות המונותאיסטיות הגדולות.¹⁷¹

הנמקות לא דתיות בזכות השלום והנורמליזציה

בשנות השלום הראשונות רקמו יחד ישראל וירדן רשימה ארוכה ונוצצת של פרויקטים כלכליים משותפים: 'הריבירה של הים האדום' הייתה אמורה לקום לאורך רצועת החוף המרהיבה של עקבה, אילת והפיורד המצרי, להתפרס על פני כחמישים קילומטרים ולהפוך לאטרקציית תיירות עולמית; נמל התעופה 'השלום' בעקבה נועד לאחד את נמלי התעופה שלה ושל אילת וליצור סינרגיה בין שתי הערים – הישראלית הצפופה ויקרת הנדל"ן והירדנית המרווחת ועתירת השטח; מיזם לחיבור רשתות החשמל יכול היה לחסוך לירדן ולישראל את העלות הכבדה של אחזקת עתודות אנרגיה לימי צריכת שיא, ולתת ביטוי מוחשי לערבות ההדדית בין מדינות האזור. פרויקטים מוצעים אלה, כמו עשרות פרויקטים כלכליים נוספים, לא קרמו לבסוף עור וגידים, ובחלוף השנים נראים כמעט בדיוניים. הסיבות לכישלונם מרובות ושונות בין פרויקט לפרויקט, אך אחריתם העגומה פגעה קשות במאבק שניהל המשטר הירדני למען הלגיטימיות של השלום עם ישראל.¹⁷²

בספרו 'עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן' (2012) ערך השגריר הישראלי הראשון בעמאן (1994–1997), פרופ' שמעון שמיר, דין וחשבון נוקב עם המדינאות הישראלית בימי המלך חוסיין. הוא הטיל על ישראל את עיקר האחריות למערכת היחסים הצוננת, שתפסה את

171 מחאפט'ה, אל-קציה אל-פלסטינייה פי ח'טאבאת אל-חסין בן טלאל מלך אל-ממלכה אל-ארדניה אל-אשמה, 1999–2003, 335.

172 שמיר, עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן, 503–540.

מקומו של השלום החם שהיה אמור לקום בין המדינות. לטענתו, מחדלים בהתנהלות הישראלית במחצית השנייה של שנות ה-90, בפרט בימי ממשלת בנימין נתניהו, פגעו באינטרסים של שותפת השלום הירדנית וביחסי האמון העדינים שנבנו בעמל עם הנהגתה. מעל הכול קבע שמיר כי "בירושלים לא הפנימו במידה מספקת את העובדה שאצל הירדנים התמיכה בשלום, ואפילו עצם הלגיטימיות שלו, תלויים ביכולתו להניב פירות לאדם ברחוב ולשפר את תנאי מחייתו. ההבטחות הישראליות הרקיעו שחקים, אך הביצוע דרשדש במי אפסיים. הישראלים אהבו את השלום אך לא אהבו להשקיע בו".¹⁷³

אחת התובנות המרכזיות שעלו במחקרו של שמיר היא שהלגיטימיות של הסכם השלום עם ישראל הייתה בעיני רוב הציבור הירדני מותנית ותלויה מלכתחילה בפירותיו הכלכליים והמדיניים. משאלה לא התגשמו, כך גם השלום החם הלך והתקרר. דוברים ירדנים התייחסו לנטל ההוכחה שעמד בפני ישראל עוד בשלבי התהוותו הראשוניים של השלום. ראש הממשלה אל-מג'אלי נדרש כבר לאחר חתימת מסמך 'סדר היום' לקושי במעבר מעשורים של עימות עם ישראל למשא ומתן ידידותי, והעריך כי אם האזרחים הירדנים "יחזו בפירות השלום, פערי [הספקות] יימחקו, אך אם יחזו בהשפעות שליליות, הפערים לבטח יתרחבו".¹⁷⁴ הפובליציסט טאהר אל-עדואן, אשר שימש לימים שר המדינה של ירדן לענייני הסברה ותקשורת, הזהיר ביום חתימת הסכם השלום כי אם תגמוליו הכלכליים לא יהיו מספקים, אזרחי ירדן עלולים להגיע למסקנה ששלום אינו טוב בהרבה מהמציאות הקודמת שבה היו מורגלים. זאת כי הרי יתר הנושאים החשובים להם – ובפרט קידום תהליך השלום עם הפלסטינים – טרם זכו לפתרון משביע רצון.¹⁷⁵

סקרי דעת קהל שנערכו לאורך תהליך השלום, ככל שאכן היו מדויקים, איששו גם הם את הזיקה בין התמיכה הציבורית בשלום לפירותיו המיוחלים. בעוד האחים המוסלמים שללו את השלום והנורמליזציה באופן קטגורי, מרבית דעת הקהל הירדנית נותרה אמביוולנטית ואף גילתה אופטימיות באשר לעתיד. כך למשל, בסקר שפורסם ביומן אל-דסתור נמצא כי 96 אחוזים מהציבור הירדני צידדו בהשתתפות הירדנית בוועידת מדריד. עמדה זו נומקה בציפיות למימוש הזכויות הערביות והפלסטיניות, לקץ הסכסוך והמלחמות, להסדר הסכסוך הירדני-ישראלי בסוגיות הגבולות והמים, להסרת המצור הכלכלי והבינלאומי שהוטל על ירדן בשל עמדתה במלחמת המפרץ וליצירת אקלים לשגשוגה החומרי של הממלכה.¹⁷⁶

173 שמיר, עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן, 556.

174 אל-שנאק, מסירת אל-סלאם על אל-מסארין, 38.

175 טאהר אל-עדואן, "אל-מיאה ואל-סלאם" [המים והשלום], אל-דסתור 24 באוקטובר 1994, 30.

176 מא'ססת אל-שרק אל-אוסט לאל-דראסאת ואל-אסתשאראת אל-תסויקיה, "96% מן אל-מואטנין יא'ידון משארכת אל-ארדן פי מא'תמר אל-סלאם".

לאחר הצהרת וושינגטון, 82 אחוזים מהירדנים האמינו שהכלכלה הירדנית תצא נשכרת מהשלום (מספרים שירדו בשנים שלאחר מכן).¹⁷⁷ ערב חתימת הסכם השלום תמך בו שיעור מרשים למדי של 80.2 אחוזים מהירדנים, תמיכה שהוסברה בכמיהתם לשיפור מהיר במצב הכלכלי ובמשק המים. שיעור דומה הביע תמיכה בנורמליזציה, אך שוב הייתה זו תמיכה המותנית בתשואותיה העתידיות.¹⁷⁸

ואומנם, במקביל להצגת תשואותיו של השלום עם ישראל כמצלחה, קמפיין ההסברה הירדני הקדיש תשומת לב רבה להדגשת יתרונותיו האינוסטרומנטליים גם במונחים תועלתניים צרופים שאינם דתיים-אסלאמיים: במישור הכלכלי, המשטר הירדני תיאר את השלום כנכס רב ערך הצפוי להניב לממלכה ולאזרחיה פירות מוחשיים, כאשר כינון נורמליזציה רחבה מהווה תנאי הכרחי משלים למימושם; במישור הפוליטי, בית המלוכה פעל לשכך את המתח בין השיקולים הפרטיקולריים – החומריים והמדיניים – שהביאו את ירדן לפנות להסכם שלום נפרד עם ישראל לבין המחויבות המסורתית המתמשכת לקולקטיב הערבי, ועוד יותר מכך – לפלסטינים. תשואות ההסכם נועדו להסיט את הדיון מהפן הערכי השנוי במחלוקת של השלום, הכרוך בהתנגדויות דתיות, רעיוניות ורגשיות, לפן החומרי הישיר שאליו מתחבר האזרח דרך כיסו וקיבתו. ההבטחה לשלום עם פירות סייעה לציבור הירדני לקבלו אך גם יצרה בקרב ציפיות גבוהות, ספק מציאותיות – לטווח הקצר, הבינוני והרחוק – שהדרך למימושן התבררה כרווית מכשולים. מבחינה זו, כבר במאמצי הכשרת השלום נטמן הזרע לדעיכה במעמדו, שאותה ביכה שמעון שמיר בספרו. ההסכם הוצג כמזור למצוקות החומריות שאליהן נקלעה הממלכה בעקבות מלחמת המפרץ, מרמת המקרו הלאומית ועד רמת המיקרו האישית. הוא שווק כמהלך מחולל שינוי שיביא למציאות חדשה ומשופרת של צמיחה, רווחה, פיתוח ושגשוג דרך פרויקטים אזוריים שאפתניים, שישליכו באופן מוחשי על חייו של כל אזרח.

במצרים הוצנעו יעדיו הכלכליים של השלום על ידי המשטר והוזכרו – לעיתים במידה של מבוכה – כתוצר לוואי של משימת השחרור הלאומית, ואילו בירדן הם תוארו בפה מלא כסיבת הסיבות לכינונו. סאדאת חשש להצטייר כמי שמכר את עקרונותיו בעבור חופן דולרים, אך חוסיין ניצב בעמדה שונה: מאחר שירדן לא קיבלה מישוראל במסגרת הסכם השלום נכסים טריטוריאליים משמעותיים, היה עליה להיתלות באילנות אחרים כדי להצדיק בפני דעת הקהל את המפנה במדיניותה בסכסוך, והיא נתלתה באילן הכלכלי.

מראשית התהליך המדיני תיאר המלך חוסיין את השלום כגורם שישפיע במישרין ולחיוב על הרווחה והפיתוח של הממלכה הירדנית ועל חי אזרחיה. הוא הגדירו כיעד לאומי אסטרטגי

177 אל-קרעאן, מעאהדת אל-סלאם אל-ארדניה אל-אסראא'ילה, 151.

178 Stewart, *Good Neighbourly Relations*, 114-126.

שיסייע לטיפול בבעיות המצריכות שיתוף פעולה אזורי כגון מחסור במשאבי מים, הגנת הסביבה ופיתוח הכלכלה. יתרה מכך, השלום הוצג כערכה לחיים נורמליים, שבמסגרתם יוכל כל אדם לעבוד, להגשים את חלומותיו ולהעלות את רמת חייו. כבר על רקע ועידת מדריד טען המלך כי הצלחתה תקדם את ירדן ואת האזור ממצב של סבל וכאב למציאות של תקווה, רווחה, ביטחון, יציבות, שגשוג ויצרנות בחייה הלאומיים ובחיי כל אחד מתושביה.¹⁷⁹ הנסיך חסן נהג גם הוא להדגיש את המשמעות שתהיה לפיתוח הכלכלי שיושג בצל השלום עבור "האדם ברחוב".¹⁸⁰ הוועידה הכלכלית בקזבלנקה שנפתחה בשלהי אוקטובר 1994, ימים ספורים לאחר חתימת הסכם השלום, וועידת ההמשך בעמאן שנערכה כשנה אחריה, היו גולת הכותרת במאמצים לצקת תוכן כלכלי לשלום דרך גיבוש מיזמים שיגשימו את ציפיותיה הגבוהות של דעת הקהל הירדנית. ירדן הציגה בוועידה בקזבלנקה, שאליה הגיעה עם משלחת רבת משתתפים, שורה ארוכה של פרויקטים אזוריים שאפתניים בתחומי המים, התיירות, הסביבה, התעבורה והתעשייה, שעלותם הכוללת מיליארדי דולרים, וביקשה לרתום את מדינות האזור והעולם למימושם.¹⁸¹ במסמך שפרסם משרד התכנון הירדני לקראת הוועידה נכתב כי העם הירדני יבחן את השלום בהתאם להצלחת הכלכלה הירדנית לשגשג, לצמוח ולמגר את האבטלה.¹⁸² במאמר המערכת של אל-דסתור הודגשה שאיפתה של ירדן להוסיף לשלום נדבך כלכלי ולתרגמו לעובדות בשטח, שאותן עמי האזור יראו במו עיניהם. כל זאת "כדי שהשלום יהפוך לדבר רצוי, המקפל בתוכו תשואות כלכליות ופיתוח ממשי של המבנה החברתי של האזור, אשר הותש על ידי מלחמות וסכסוכים מרים".¹⁸³

המשטר הירדני קיווה שהשלום עם ישראל יעניק לממלכה משאב כלכלי חדש, זמין ורב ערך, בהיעדרם של משאבים ואוצרות טבעיים משמעותיים בתחומה. אחד ממקורות ההכנסה הזמינים והמבטיחים שנקשרו בשלום היה צמיחה בתיירות, שתכניס כסף זר, תיצור מקומות עבודה, תוביל לגידול בסחר ותעודד פיתוח.¹⁸⁴ העיתונות הירדנית התייחסה בהרחבה לתיירות

179 אל-קצ'אה, מערכת אל-סלאם: ות'א'א'ק ארדניה, 6-7, 9, 20; אל-דסתור, "אל-חסיין: הדפנא אל-סלאם.. ולכן ליס באי ת'מן" (חוסייין: מטרתנו היא שלום.. אך לא בכל מחיר), אל-דסתור, 27 באוקטובר 1991, 1, 16; אל-שנאק, מסירת אל-סלאם על אל-מסאריין, 14.

180 אל-שנאק, מסירת אל-סלאם על אל-מסאריין, 35.

181 אל-קצ'אה, מערכת אל-סלאם: אל-ג'זא' אל-ת'אני, 304-305.

182 אל-דסתור אל-אקתצאדי, "אל-דסתור אל-אקתצאדי" תנפרד בנשר תפאציל אל-מקתרחאת אל-ארדניה אל-מא'תמר אל-דאר אל-ביצ'אא" [אל-דסתור הכלכלי מפרסם באופן בלעדי את פרטי ההצעות הירדניות לוועידה בקזבלנקה], אל-דסתור, 29 באוקטובר 1994, 15.

183 ראי אל-דסתור, "אל-בעד אל-אקתצאדי לאל-עמליה אל-סלמיה" [הממד הכלכלי של תהליך השלום], אל-דסתור, 30 באוקטובר 1994, 1, 22.

184 אל-דסתור אל-אקתצאדי, "אל-דסתור אל-אקתצאדי" תנפרד בנשר תפאציל אל-מקתרחאת אל-ארדניה.

השלום המיוחלת. בכתבה על ההיסטוריה של גשר שיח' חוסיין, שבסמוך אליו נפתח מעבר הגבול 'נהר הירדן', השתקפו ציפיותיהם מרקיעות שחקים של התושבים המתגוררים סביבו. הללו ציפו לשגשוג הממתין מעבר לפינה בזכות תנועת התיירות והסחר שתשוב לראשונה מאז 1948, והעידו על כך שמשיקעים רבים כבר מבקשים לרכוש את אדמותיהם ולבנות עליהן בתי מלון, אלא שאיש מהם לא מוכן למכור לפני זרם התיירים החזוי.¹⁸⁵ העיר עקבה הוזכרה גם היא כמי שתהא עדה לגל תיירות בעקבות השלום שבפתח.¹⁸⁶ סגן מושל מחוז עקבה ת'אמר אל-פאיז העיד ביולי 1995 כי תנועת התיירים לעקבה מתרחבת מדי יום. הוא סיפר על תוכנית לפיתוח העיר עד שנת 2010, ששמה לה ליעד את הגדלת מספר תושביה למיליון, בניית מסילות ברזל מהירות שיחברו אותה לערב הסעודית, לעיראק ולסוריה, וקליטת מיליון תיירים בשנה.¹⁸⁷ בדיעבד, שאיפות אלו היו רחוקות מלהתממש.

בו בזמן פעלה ירדן להכשיר מתכונת יחסים של שלום חם, הכוללת נורמליזציה ענפה בין העמים, מתוך הבנה שכינונה מהווה תנאי למיצוי הפירות הכלכליים של השלום.¹⁸⁸ חוסיין נהג לומר ששלום אינו רק "פיסת נייר"¹⁸⁹ אלא פלטפורמה ל"שינוי איכותי" בחייהם של בני עמו, ולפיכך ביקש לטעת בו תכנים חיוביים קונקרטיים.¹⁹⁰ הוא קיווה כי ירדן וישראל יצמדו בתוך חמש שנים לאינטגרציה כלכלית הודות לפרויקטים המשותפים בין המדינות, אשר תועלתם תהיה בבחינת "תשובה ניצחת לכל המפקפקים בטרונות השלום".¹⁹¹

אחיו של המלך, הנסיך חסן, הפעיל שורה של מכונים ומוסדות שעסקו בקידום סדר יום של שלום חם. כפי שציין שמעון שמיר, חסן היה מהראשונים שהתו חזון מזרח-תיכוני הכולל שיתוף פעולה אזורי רב-תחומי בסוגיות כמו מים, מזון, אנרגיה, טכנולוגיה, סביבה, תקשורת ותחבורה. רעיונותיו התכתבו עם חזון המזרח התיכון החדש – מושג שהיה מזוהה עם שר החוץ

185 מחמד אבו-זביד, "ג'סר אל-שיח' חסין פי ד'אכרת אבנאא' אל-מנטקה: אל-מואטנן יאמלון באנתעאש אל-מנטקה בעד אפתתאח אל-מעבר" [גשר שיח' חוסיין בזיכרון של בני האזור: האזרחים מקווים לתחייה של האזור לאחר פתיחת המעבר], אל-דסתור, 26 באוקטובר 1994, 7.

186 למשל: עבדאללה אל-קאק, "ונחן ננת'ר אל-חדת' אל-עט'ים אל-יום" [אנו מצפים לאירוע גדול היום], אל-דסתור, 26 באוקטובר 1994, 4.

187 אל-סלאם, "אל-סיד אל-פאיז: אל-עקבה מדינת אל-מליון נסמה עאם 2010" [אל-סיד אל-פאיז: עקבה תהיה עיר של מיליון נפש ב-2010], אל-סלאם, 16 ביולי 1995, 34-43.

188 Rifai, *Remarks upon the Fifth Anniversary of Jordan-Israel Peace*, 4-6, 22-23.

189 אל-מג'אלי, רחלת אל-עמר: מן בית אל-שער אלא סדת אל-חכם, 284.

190 אל-אקצא, "פי מחאצ'רה לג'לאלת אל-קאא'ר אל-אעלא לאל-קואת אל-מסלחה פי אל-כליה אל-מלכיה לאל-דראסאט אל-דפאעיה לנרן" [הרצאה של הוד מלוכתו המפקד העליון של הכוחות החמושים במכללה המלכותית ללימודי הגנה בלונדון], אל-אקצא, אוגוסט 1995, 19-21.

191 אל-אקצא, "פי מקאבלה מע ג'לאלתה אג'רתה אל-מחטה אל-פצ'א'איה אל-אורוביה יורוניוז" [מפגש עם הוד מלוכתו שקים ערוץ הלוויין האירופי יורוניוז], אל-אקצא, אוגוסט 1995, 22-32.

הישראלי דאז, שמעון פרס. השניים האמינו שהון מפרצי, כוח אדם ערבי וטכנולוגיה ישראלית יחוללו פלאים באזור.¹⁹² הנסיך סבר כי יש להוכיח הן למתנגדי הסכם השלום והן לתומכיו כי הוא אינו סיסמה חלולה כי אם חלופה מעשית לסכסוך, שבצידה תועלת עבור כלל עמי האזור.¹⁹³ יתרה מכך, השלום החם היה בראייתו של חסן נדבך מרכזי בתפיסת הביטחון הלאומי הירדני. בוועידה שיזם בספטמבר 1995 ועסקה בבניית השלום עם ישראל קרא חסן לעדכן את הגדרת הביטחון המסורתית של הממלכה. לשיטתו, אם בעבר ביטחון היה נמדד בקריטריונים צבאיים, הרי תולדות המאה ה-20 הוכיחו כי מרוצי נשק לא חיזקו את הביטחון האזורי, אדרבה, הם ערערו אותו וגרמו לאובדן מאות מיליארדי דולרים במזרח התיכון לבדו. מכאן שתפיסת ביטחון עדכנית מחייבת לשקלל מכלול היבטים רלוונטיים כמו מזון, מים, אנרגיה, טכנולוגיה, תעבורה, תקשורת, הזדמנויות תעסוקה, מגורים ושירותים, החורגים מן השיקולים הביטחוניים הקלאסיים. שיתוף פעולה ירדני-ישראלי בפרמטרים הנזכרים לעיל, העריך חסן, יאפשר לירדנים לחוש בפירות השלום ויעצים אגב כך את הביטחון הלאומי הירדני: "השלום יתחזק באמצעות פיתוח כלכלי מהיר, קבוע ומשותף במסגרת רחבה, והדרך להשגת היעד המרכזי הזה היא שותפות שתכלול מחויבויות משותפות המושתתות על אינטרסים משותפים. [...] ירדן אינה מחויבת רק לחוזה השלום עם ישראל אלא גם למזרח תיכון חדש, שבו שורר סדר של שלום וביטחון".¹⁹⁴ טענות בדבר מזימות ישראליות להשתלט על כלכלת ירדן והאזור בחסות הנורמליזציה נשללו על ידי דוברי המשטר הירדני כדברי להג מופרכים, המנותקים מהמציאות הכלכלית האובייקטיבית. בסמוך לחתימת הסכם השלום התקומם חוסיין על המבקרים שהביעו חשש כי ישראל תנצל את הנורמליזציה כדי לשים את ידה על המשאבים הכלכליים הערביים, וטען כי לא רק שהנורמליזציה אינה טומנת בחובה סכנות, היא אף נושאת עימה הזדמנויות.¹⁹⁵ הנסיך חסן יצא נגד המנופפים בסיסמאות כמו "ההתנגדות לנורמליזציה ולכניעה", שממנה ניתן להבין כאילו הנורמליזציה היא הכניעה ישראלית או מתקפה כלכלית ישראלית. על הערבים, כך סבר, לחתור לאינטגרציה כלכלית מאוזנת בין מדינות האזור ולדחות יוזמות ישראליות ואמריקאיות בלתי שוויוניות.¹⁹⁶

192 שמיר, עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן, 138-139, 141-142, 144-145.

193 אל-אקצא, "סמו אל-אמיר אל-חסן ולי אל-עהר ילקי מחאצ'רה באל-צ'באט אל-דארסין" [כבוד הנסיך חסן יורש העצר בהרצאה לקצינים המתלמדים], אל-אקצא, אוקטובר 1995, 30-37.

194 אל-אקצא, "מעאהרת אל-סלאם ביאן לנזע קיוד אל-מאצ' ומסח אסאטיר אל-חקר ואל-ענף" [חוזה השלום מסמך להשתחררות מכבלי העבר ומחיקת מעשיות האיבה והאלימות], אל-אקצא, אוקטובר 1995, 38-45.

195 אל-אקצא, "ג'אלתה ידלי בתצריחאת לוכאלת אל-אנבאא' אל-קטריה".

196 אל-קצ'אה, מערכת אל-סלאם: אל-ג'זא' אל-ת'אני, 222, 225-226.

ראש הממשלה אל-מג'אלי הגדיר את החשש מפני התמוססות הכלכלה הירדנית לתוך זו הישראלית כמשולל יסוד. הוא האשים את הסבורים כי השלום יהפוך את ירדן לקורבן להגמוניה ישראלית בחוסר פטריטיות ובזלזול בכוחה ובמשקלה של הממלכה. אמת שישאל היא כוח כלכלי ומדעי, ציין, אך גם לירדן ולמדינות ערב יש כלכלנים ואנשי תרבות משלהן. לחוששים ממתקפה תרבותית ישראלית על העולם הערבי השיב שלערכים תרבות מפוראת, ולא הם שצריכים לחשוש מפני הנורמליזציה אלא אם כבר – ישראל.¹⁹⁷ שר החוץ הירדני עבד אל-כרים אל-כבאריטי הוסיף כי מדינות ערב מקיימות שיתוף פעולה עם מדינות מתקדמות מישראל מבחינה טכנולוגית, ולפיכך ההיטפלות לקשרים עם ישראל מדיפה ניווח פוליטי עז ונטול היגיון כלכלי.¹⁹⁸

מרכזיותו של הרובד הכלכלי בפנייה הירדנית לשלום עם ישראל – כמו גם בתיווך מדיניותו של הארמון לדעת הקהל – עוררה שאלה ערכית: האם ירדן רשאית לקבל החלטות עצמאיות השמות את האינטרסים הלאומיים שלה לפני האינטרסים הכלכליים? נכון שעמאן לא הייתה במצבה של קהיר כשזו יצאה לדרך השלום. מצרים נתפסה בעיני עצמה ובעיני אחיותיה הערביות כמנהיגת העולם הערבי, הייתה הראשונה שניפצה טאבו קולקטיבי והתמודדה עם חזית סירוב רחבה ועם חרם. מנגד, כפיפותה של ירדן לערביות הייתה רופפת יותר וסטייתה מהשורה הערבית הייתה קלה יותר. ברם, אתגר הערביות לא פסח על ירדן, שנאלצה גם היא לגונן על מדיניותה העצמאית מול ביקורות מבית ומחוץ, ולהדוף האשמות כי בפנייתה לשלום נפרד הפנתה עורף לאחיותיה. יתרה מזו, בבחירתו בשלום סיכן בית המלוכה הירדני מקור לגיטימיות פנימי רב ערך – שעל טיפוחו שקד במשך שנים ארוכות מול אזוריו – דימוי המחויבות לעניין הפלסטיני. הנימוקים שבעזרתם הצדיקה ירדן את החלטתה הזכירו במידה רבה את אלה שהעלתה לפניה מצרים: הדגשת מחויבותה המתמשכת למטרות הערביות, ובפרט הפלסטיניות; הצגת השלום כמאבק מסוג חדש – דיפלומטי במקום צבאי; הגדרה מחדש של מושגי יסוד ערביים באופן העולה בקנה אחד עם השלום; דה-לגיטימציה של גורמי הסירוב הערביים לשלום; ולבסוף, טיפוח זהות ירדנית פרטיקולרית.

ועידת מדריד הייתה נקודת ציון היסטורית במפנה הערבי ממאבק צבאי לתהליך מדיני עם ישראל. הגיבוי הערבי הנרחב לוועידה, שאליה הגיעו הפלסטינים וכל מדינות מעגל הסכסוך עם ישראל (כולל סוריה ולבנון), הקל על ירדן להסביר את השתתפותה בה ולהכשירה. בעוד סאדאת נטש את הקונצנזוס הערבי לטובת השלום, חוסיין רק נדרש להסתפח אליו.

197 אל-קצ'אה, מערכת אל-סלאם: אל-ג'זא' אל-ת'אני, 282, 300, 311.

198 נג'ואן עבד אל-לטיף, "וויר ח'ארג'ית אל-ארדן יא'כד אן אל-ת'ח'וף מן אסרא'יל פי קמת עמאן ליס לה מברר אקצאדי" [שר החוץ של ירדן מדגיש כי אין צידוק לחשש מישראל בפסגה הכלכלית בעמאן], אל-מצור, 6 באוקטובר 1995, 10.

בנאומי המלך ובמאמרי מערכת בעיתוני הממלכה תוארה הוועידה כפלטפורמה בשירות המטרות הכלל-ערביות המסורתיות: יישום העיקרון 'שטחים תמורת שלום' שבו דוגלת ירדן מאז 1967, בהתאם להחלטות 242 ו-338; השגת שלום ערבי-ישראלי צודק וכולל; נסיגה ישראלית מלאה מהאדמות הערביות שנכבשו במלחמת 1967; מימוש זכות השיבה של הפליטים הפלסטינים; עצירת ההתנחלויות; ושחרור ירושלים.¹⁹⁹ ירדן, אשר לקחה תחת חסותה את המשלחת הפלסטינית, התפארה בשיתוף הפעולה עם אש"ף ב"קרב על השלום", שנועד לשרת את ירדן, הפלסטינים והערבים בכללותם.²⁰⁰ במאמר באל-דסתור הובהר כי השתתפות ירדן בוועידה מהווה שעת כושר להשמעת העקרונות הערביים ולהדגשת הזכויות הלאומיות הפלסטיניות מעל בימה בינלאומית יוקרתית, ואף הזדמנות לפתיחת משא ומתן לשלום העונה על הפרמטרים של מדינות ערב.²⁰¹ כל עוד צעדה ירדן שכם אל שכם לצד יתר מדינות הסכסוך, לא היה לה קושי לשווק את מהלכיה כאלה ההולמים את המטרות הערביות. אולם כאמור, מרגע שהתיאום הערבי נפרם לטובת הסכם ירדני עצמאי, הפכה הממלכה מושא לביקורת – בעיקר מצד סוריה, אש"ף ומצרים. בתגובה עמדו הדוברים הירדנים על כך שההסכם עם ישראל תורם לכלל מסלולי השלום הערביים-ישראליים, ובפרט לזה הפלסטיני. כך למשל, ראש ממשלת ירדן עבד אל-סלאם אל-מג'אלי טען כי סעיף 8(2)(ג') בהסכם השלום הירדני-ישראלי, שעניינו יישוב הפליטים הפלסטינים, שומר על זכות השיבה.²⁰² באופן דומה, בחוברת מטעם ועדת ההסברה הירדנית נכתב כי ההסכם מונע מישראל מחטף במקומות הקדושים בירושלים (סעיף 9), פותח אפשרויות למשא ומתן סביב מימוש זכות השיבה ומתן פיצויים (סעיף 8) ומחייב את ישראל שלא לפגוע במעמד האדמות הפלסטיניות שנכבשו ב-1967 (סעיף 12[3]). עוד נרמז בחוברת זו, כמו גם בנאום שנשא חוסיין בפרלמנט, כי ההסכם הירדני-ישראלי יוצר תקדים משופר לעומת מקבילו המצרי-ישראלי עבור הסכמים עתידיים, שכן אין בו ויתור על הריבונות בדמות פירוז צבאי או הצבת כוח משקיפים בינלאומי זה, שיהיה אחראי לפקח על יישומו.²⁰³

199 אל-קצ'אה, מערכת אל-סלאם: ות'א'ק ארדניה, 10-11, 18-19; ראי אל-דסתור, "קלובנא מע אל-ופד אל-משתרכ" [לכבותינו עם המשלחת המשתתפת], אל-דסתור, 27 באוקטובר 1991, 1, 18; ראי אל-דסתור, "אל-סלאם אל-י נסעא אליה" [השלום שאליו אנו שואפים], אל-דסתור, 28 באוקטובר 1991, 1, 18; ראי אל-דסתור, "פרצה לאל-תעאמל מע אל-אסבאב אל-ג'ד'ריה לאל-צראע" [הזדמנות להתמודד עם סיבות השורש של הסכסוך], אל-דסתור, 31 באוקטובר 1991, 1, 18.

200 ראי אל-דסתור, "ג'ו מפעם באל-ת'קה ואל-אח'זה" [אווירה מלאה אמן ואחוה], אל-דסתור, 7 בנובמבר 1991, 1, 14.

201 מוסא אל-כילאני, "אל-ראפצ'ון ליס אבטאלא" [הסרכנים אינם גיבורים], אל-דסתור, 6 בנובמבר 1991, 1.

202 אל-קצ'אה, מערכת אל-סלאם: אל-ג'זא' אל-ת'אני, 288-289.

203 אל-לג'נה אל-אעלאמיה אל-ארדניה, מעאהדת אל-סלאם בין אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה ודולת אסראאיל, 9, 26-27, 193; אל-קצ'אה, מערכת אל-סלאם: אל-ג'זא' אל-ת'אני, 193.

בדומה לאופן שבו נהגו לפאר במצרים את יוזמת סאדאת כ"מתקפת שלום", כך גם הפנייה של חוסיין להסדר שווקה כסבב נוסף – גם אם דיפלומטי באופיו – במערכה המתמשכת נגד ישראל, ולא כיציאה ממעגל העימות.²⁰⁴ כבר עם כינוס ועידת מדריד הייתה כותרתו הראשית של אל-דסתור: "היום נפתחת מערכת השלום". קשירת השלום במאבק בישראל שירתה את הצביון הלאומי-פטריוטי שביקשה ירדן לנכס למדיניותה, והלמה את העוינות המושרשת כלפי ישראל בכלל וכלפי ממשלת יצחק שמיר בפרט, שנתפסה כניצית עורף ביחסה לשלום.²⁰⁵ פרידתו של חוסיין מחברי המשלחת הירדנית-פלסטינית המשותפת שיצאה למדריד תוארה באל-דסתור כתדרוך של "מפקד" המשגר את חייליו ל"קרב" גורלי וקשה, שאחריו עוקבים כל עמי האזור ומיליוני ירדנים ופלסטינים.²⁰⁶ פובליציסטים ירדנים המקורבים לארמון הדהדו את הנרטיב שלפיו הוועידה אינה אלא "סופה במדבר" מדינית לשחרור ירושלים, בהמשך לשחרור כווית במלחמת המפרץ.²⁰⁷ יתר על כן, היא מממשת את מורשתו של נאצר, סמל הפאן-ערביות, שקיבל את החלטה 242 המשמשת לה מקור סמכות.²⁰⁸ בתום הוועידה תוארה ישראל כמובסת ומבודדת, לאחר שנדרשה במסגרתה להכיר בעם הפלסטיני ולסגת מהאדמות הערביות הכבושות. ועידת מדריד, כך נטען, סימלה "את תחילת ההתחלה עבור הפלסטיני ואת תחילת הסוף עבור הישראלי".²⁰⁹

כעבור כשלוש שנים, חתימת הסכם השלום הוצגה שוב בין היתר כניצחון במאבק בישראל. דוברי המשטר התהדרו בהתרסקות החזון הרוויזיוניסטי של ארץ ישראל השלמה מצד אחד, ובחיסול המזימה להפוך את ירדן ל"מולדת חלופית" לפלסטינים על פי הסיסמה "ירדן היא פלסטין", מצד שני.²¹⁰ בנאום בפני מועדון הקצינים הירדנים תיאר הנסיך חסן את ההסכם –

204 למשל: עלי אל-צפרי, "אל-תקדם נחו אל-סלאם" [ההתקדמות לעבר השלום], אל-דסתור, 23 ביולי 1994, 18.

205 אל-דסתור, "אל-יום תבדא' מערכת אל-סלאם" [היום יחל קרב השלום], אל-דסתור, 30 באוקטובר 1991, 1.

206 ראי אל-דסתור, "קלובנא מע אל-ופד אל-משתרכ", 1, 18.

207 טאהר אל-עדואן, "אל-מא'תמר רהאן עלא אל-שרעיה אל-דוליה" [הוועידה היא הימור על הלגיטימיות הבינלאומית], אל-דסתור, 2 בנובמבר 1991, 22; בקריקטורה באל-דסתור צויר הנושא ונותן הערבי כשמעליו מסוככת מטרייה שעליה רשום "הלגיטימיות הבינלאומית", ומולו ראש הממשלה הישראלי נמוך הקומה יצחק שמיר, המגיע לוועידה מעמדה נחותה ומעליו מטרייה צרה ובלתי מגוננת, שעליה רשום "חוק הג'נגל": ג'לאל אל-רפאעי (איור), אל-דסתור, 30 באוקטובר 1991, 20.

208 טאהר אל-עדואן, "מוצאפאת אל-סלאם פי ביאן דמשק" [מאפייני השלום בהודעה של דמשק], אל-דסתור, 27 באוקטובר 1991, 20.

209 חמאדה פראענה, "ח'יבת שאמיר" [האכזבה של שמיר], אל-דסתור, 3 בנובמבר 1991, 20.

210 אל-לג'נה אל-אעלאמיה אל-ארדניה, מעאהדת אל-סלאם בין אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה ודולת אסרא'יל, 26-27.

תיאור שהובלט בעמוד השער של אל-דסתור – כ"קץ הצהרת בלפור". לדבריו, השלום אילץ את התנועה הציונית, לראשונה מאז 1917, לסמן גבולות קבע מזרחיים להתפשטותה.²¹¹ נקודת מבט אחרת על מה שתואר כ"שברו של החלום הציוני" ניתנה במאמרו של צאלח אל-קלאב, לימים שר ההסברה הירדני, שבו קרא למתנגדי השלום הערבים לנהוג "כישראלים" ולהתפכח מחלומותיהם. בפרט הוא הפציר בהם ללמוד מיצחק שמיר, שהיה מתלמידיו "הקיצונים" של זאב ז'בוטינסקי וממפקדי מחתרת לח"י "הטרוריסטית", ואשר נהג לראות בעבר הירדן המזרחי חלק בלתי נפרד מ"הארץ המובטחת". השתתפותו של ראש ממשלת ישראל לשעבר בטקס חתימת השלום בערבה העידה בעיניו על כך שגם הקיצונים שבקיצונים בקרב הישראלים השכילו להבין כי אבד הכל על תפיסותיהם הישנות. משכך, על סרבני השלום הדוגמטים מן הצד הערבי לערוך חשבון נפש דומה:

אלה [מבין הערבים] שלא מעוניינים לוותר על אמונותיהם וחלומותיהם יכולים לדבוק בהם, אך עליהם להפנים שלא ניתן להגשים את החלומות והאמונות הללו באמצעים הישנים. זכותם של "הסרבנים" להביע את התנגדותם להסכם השלום עם ישראל ולפעול להגשמת אמונותיהם בכל האמצעים המותרים על פי החוק, ההסכמים והחוזים. אולם עליהם לשאול עצמם אם שפת האתמול יכולה לפתור את קשיי ההווה, ואם האמצעים שננקטו בעבר הולמים את התפתחויות המחר.²¹²

יתרון שעמד לזכות מערך ההסברה הירדני, שנעדר במקרה המצרי, היה קיומם של תקדימים להסכמים ערביים עם ישראל. ואכן, הסכם השלום הירדני הוצג כהמשך טבעי, ראוי ומתבקש למגמות הפייסניות הכלל-ערביות. בנאום בפני הדיוויזיה המשוריינת החמישית של הממלכה ציין חוסיין כי ירדן השהתה את חתימת 'סדר היום' עם ישראל עד להשגת פריצת דרך במסלול הפלסטיני, אך השלימה אותה מייד אחריה. בכך הצטרפה, לדבריו, למגמה שהתוו "האחות הבכירה" מצרים, "בעלי העניין" הפלסטינים ו"יתר האחים", הנעים גם כן באותו כיוון.²¹³ בדומה לכך, בספר הסברה ירדני הוזכרה הסמליות בכך שהצהרת וושינגטון נחתמה על אותו שולחן

211 אל-דסתור, "אל-חסן ישרא אפאק אל-מרחלה אל-חאליה ואבעאד מעאהדת אל-סלאם" [חסן מסביר את אופקי השלב הנוכחי ואת היבטיו של חוזה השלום], אל-דסתור, 24 באוקטובר 1994, 29.

212 צאלח אל-קלאב, "אנאנית אל-תא'ריח" [האנוכיות של ההיסטוריה], אל-דסתור, 28 באוקטובר 1994, 16, 26.

213 אל-אקצא, "ג'לאלת אל-קאא'ד אל-אעלא: נעמל מן אג'ל סלאם עאדל ומשרף" [הוד מלכותו המפקד העליון: נפעל למען שלום צודק ומכובד], אל-אקצא, ספטמבר 1994, 50-53; אל-שנאק, מסירת אל-סלאם עלא אל-מסאריין, 37; ראי אל-דסתור, "אל-תוקיע עלא אעלאן אל-מבאדא" [החתימה על הצהרת העקרונות], אל-דסתור, 15 בספטמבר 1993, 1, 20.

בבית הלבן שעליו נחתמו הסכם השלום בין סאדאת לבגין והסכם הביניים בין רבין לערפאת.²¹⁴ ככל שהתקרב לחתימה על הסכם שלום נפרד החל גם המלך חוסיין – שהסתייג בשעתו פומבית מהשלום של סאדאת, וזעם על כך שהסכם אוסלו הושג על ידי ערפאת מאחורי גבו – לתארם כמודל תומך. הוא ציין כי אינו בא בטענות לאחים במצרים, אשר חשו כי מחובתם להתעניין ב"מצרים תחילה" ופנו לשלום נפרד, ואף לא לפלסטינים, אשר ייסוריהם ארוכי השנים הניעום לצעד דומה.²¹⁵

בה בעת, ההסתמכות הירדנית על התקדימים של מצרים ואש"ף נשאה מטען דו-ערכי, ולא נעדרה ממנה תוכחה. לפי הנרטיב הירדני, המצרים והפלסטינים היו הראשונים שחרגו מן השורה הערבית וסטו מן התיאום הערבי שעליו הקפידה הממלכה, ובבגידתם לא הותירו לה ברירה אלא לנהוג כמותם כדי לדאוג לענייניה. הבחירה בשלום נפרד הוצגה כצעד שהוא בין הרצוי למצוי, אשר ירדן הייתה האחרונה שבחרה בו, והיא אינה אחראית לחטא הקדמון שהולידה. זאת ועוד, אין מדובר בשלום נפרד כמו השלום של מצרים, על כל הקונוטציות השליליות הנלוות לו, אלא בהתפצלות ירדנית נקודתית וארעית מהזרם הערבי המרכזי, על רקע מגמה קולקטיבית וארוכת טווח שעתידיה להוביל במוקדם או במאוחר אל יעד סופי משותף: שלום אזורי כולל. מול מקטרגים מבית ומחוץ שהאשימו את ירדן בהפניית עורף לערביות, ראש ממשלתה אל-מג'אלי עמד על כך שירדן לא פנתה לשלום נפרד מיוזמתה אלא נדחפה אליו על ידי אחיה הערבים.²¹⁶ חבר משלחת המשא ומתן הירדנית עון אל-ח'צאונה קבע כי מצרים, "המדינה הערבית החזקה ביותר", שמה קץ לרעיון השלום הכולל כשחתמה על שלום נפרד עם ישראל.²¹⁷ ירדן, כך נטען, עשתה כל מאמץ לתאם מהלכים עם מדינות ערב, אך הופתעה מהסכם פלסטיני-ישראלי נפרד שנרקם מאחורי גבה, ולא נותרה לה ברירה אלא ליישר קו עם הנורמות השליליות שקבעו האחרים.²¹⁸

זאת ועוד, כפי שהמשטר המצרי ביקש לשוות מראית עין של ערביות למדיניותו הפרטיקולרית, כך גם מקבילו הירדני פעל להמשיג מחדש את האתוס הערבי הקולקטיבי לפי צרכיו הייחודיים. המושגים 'תיאום ערבי' ו'שלום כולל' פורשו מחדש באופן העולה בקנה אחד עם מדיניות השלום הירדנית. בנאום בפני הממשלה והפרלמנט לקראת צאתו למשא ומתן על הצהרת וושינגטון

214 אל-ערמוטי, מלך אל-סלאם: מחאולה לציאע'ת תאריח'...? 79.

215 וזאת אל-אעלאם, נץ חדית' ג'אלאת אל-מלך אל-חסיין אל-מעט'ס פי לקאא' מע מג'לס אל-ווראא' אל-נואב, 6-9; אל-קצ'אה, מערכת אל-סלאם: ות'אא'ק ארדניה, 40-43, 102-103.

216 אל-קצ'אה, מערכת אל-סלאם: אל-ג'זא' אל-ת'אני, 275, 282.

217 אל-קרעאן, מעאהדת אל-סלאם אל-ארדניה אל-אסראא'יליה, 182.

218 אל-לג'נה אל-אעלאמיה אל-ארדניה, מעאהדת אל-סלאם בין אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה ודולת אסראא'יל, 20-23, 28-29.

הדגיש חוסיין את הקפדתה היתרה של ירדן על תיאום ירדני-פלסטיני-ערבי. עם זאת הוא הבהיר כי תיאום אין פירושו כפיפות לערבים. ירדן אינה מצפה שמי מהצדדים הערביים יזדהה עם כל עמדותיה, כפי שהיא אינה מזדהה עם כל עמדותיהם.²¹⁹ אשר לסוגיית השלום הכולל, שר ההסברה הירדני ג'ואד אל-ענאני הבהיר כי כוללניות אין פירושה חתימה בזמנית או מתן אפוטרופסות לגורם חיצוני על ריבונות החלטתה לירדן, אלא רצון עקרוני בשלום ובהסדר כולל.²²⁰ בספר הסברה ירדני נטען שהממלכה לא התרשלה בשלום הכולל, "אם כוללניות פירושה שכל הצדדים הערביים החלו יחדיו, ושכולם יגיעו בוודאות לחווי שלום עם ישראל". אדרבה, מבקריה של ירדן הם שסטו מעקרון הכוללניות, שהרי "גם התממהות בהגעה לקו הסיום בדרך של שלום עשויה להיחשב כהליכה בנפרד".²²¹

כפי שניכר בשעתה גם במצרים, הקו המבדיל בין נימוקים אפולוגטיים בזכות השלום לתוכחה נצחנית כלפי יריבים הפך לעיתים מטושטש, כאשר מאחורי חילופי ההאשמות בין ירדן לאחיותיה הערביות נחשפו מחלוקות, שסעים ואינטרסים פריטיקולריים סותרים. עמאן הלינה על חוסר מסוגלותם של מקטרגיה – בעיקר הסורים והפלסטינים – להתאקלם במציאות ולהסתגל למגבלותיה.²²² המלך סיפר כי סגן נשיא של מדינה ערבית הטיח בראש הממשלה הירדני זיד בן שאכר כי לא לכבודו ללחוץ יד שלחצה את ידו של רבין. בהתייחס לאמירה זו ציין חוסיין כי לא יהיה לכבודה של ההנהגה הירדנית ללחוץ את ידיהם של אותם ערבים "החוששים לשאת באחריותם לפעול למען עתיד האומה ולחלץ את העם הערבי בכל מקום מהמצב [העגום] שבו הוא שרוי".²²³ בתגובה לביקורת שמתח אסד על הגמישות שגילתה ירדן

219 וזאת אל-אעלאם, נץ חרית' ג'לאלת אל-מלך אל-חסיין אל-מעט'ם פי לקאא' מע מג'לס אל-וזראא' ואל-נואב, 11-12.

220 דאא'רת אל-מטבועאת ואל-נשר, "חדית' אל-דכתור ג'ואד אל-ענאני וזיר אל-אעלאם וזיר אל-דולה לשא'ון רא'סת אל-וזראא' לאל-תלפוזין אל-ארדני חול תוקיע מסורת מעאהדת אל-סלאם בין אל-ארדן ואסראא'יל, 19.10.1994" [דברי ג'ואד אל-ענאני שר התקשורת ושר המדינה לענייני הממשלה עם הטלוויזיה הירדנית על חתימת טיוטת חוזה השלום בין ירדן וישראל], אל-וקאא'ע ואל-ות'אא'ק אל-ארדניה 1994, חלק רביעי (עמאן: מנשוראת דאא'רת אל-מטבועאת ואל-נשר, 1994), 192.

221 אל-לג'נה אל-אעלאמיה אל-ארדניה, מעאהדת אל-סלאם בין אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה ודולת אסראא'יל, 28-29.

222 וזאת אל-אעלאם, נץ חרית' ג'לאלת אל-מלך אל-חסיין אל-מעט'ם פי לקאא' מע מג'לס אל-וזראא' ואל-נואב, 11-12.

223 אל-אקצא, "פי לקאא' לג'לאלתה בכבאר צ'באט אל-קואת אל-מסלחה ואל-מח'אבראת אל-עאמה ואל-אמן אל-עאם ואל-דפאע אל-מדני" [בפגישת הוד מלכותו עם הקצינים הבכירים של הכוחות החמושים, המודיעין הכלכלי, הביטחון הכללי וההגנה האזרחית], אל-אקצא, דצמבר 1995, 20-29.

בהסדרה הטריטוריאליים עם ישראל ציין חוסיין כי עם כל הכבוד לנשיא הסורי – אין זה מעניינו, שהרי זהו עניינה הפרטי של ירדן.²²⁴

השלום תואר על ידי המלך כ"מתנה" המוגשת ל"בני המשפחה" הירדנים, זקנים כצעירים, נשים כגברים, וכמורשת אישית המוקדשת ממנו לאזרחיו.²²⁵ הפובליציסט חמאדה פראענה תהה אם צד ערבי כלשהו הקריב אי פעם בעבר אינטרסים לאומיים פרטיים לטובת אחיו. תשובתו לשאלה הרטורית הייתה כי הנורמה הערבית הרווחת היא ש"כל צד מחליף את קוציו בידו-הוא, והירדנים ניסו לחלץ את קוציהם בידיהם" כדי להקל את מצוקותיהם הייחודיות.²²⁶

סיכום

חרף גישתה הפרגמטית של השושלת ההאשמית כלפי הציונות וישראל, היה עליה לתמרן מראשית ימי הסכסוך בסביבה חיצונית ופנימית שכפתה עליה לנקוט קו רטורי – ופעמים רבות גם מעשי – החורג מהעדפותיה המקוריות. הרובד הדתי-אסלאמי שליווה את היחסים ההאשמיים-ציוניים מראשיתם הושפע מהאופן שבו חיבר בית המלוכה בין הלאומיות הערבית לאסלאם, מחתירת השושלת ההאשמית להכרה בחסותה על קודשי ירושלים ומהתמורות במעמדם של האחים המוסלמים בממלכה. האחרונים נחשבו במשך עשרות שנים לבעלי ברית מובהקים של הארמון, אך הפכו בשנות ה-90 לגורם האופוזיציה העיקרי למשטר בכלל, ולשלום עם ישראל בפרט.

המשא ומתן הירדני-ישראלי החל בוועידת מדריד בשלהי 1991 ונשלם בהצלחה כשלוש שנים לאחר מכן, עם חתימת הסכם השלום. למרות שהמעבר מסכסוך להשלמה בא לאחר יחסים חשאיים ארוכי שנים, הוא העמיד בפני בית המלוכה ההאשמי אתגרי הסברה כבדי משקל, ובהם הצדקת הפנייה להסכם נפרד והענקת לגיטימיות לבניית מתכונת תקדימית של שלום חם, שנועד להוביל לנורמליזציה רחבה. קמפיין השלום הירדני שם לו למטרה להגן על המדיניות הממסדית ולהדוף ביקורות פנימיות, בעיקר מצד האחים המוסלמים הירדנים ומצד המערכת הערבית, בפרט סוריה, אש"ף ומצרים. אסטרטגיות ההסברה הירדניות דמו בחלקן לאלו המצריות והתמקדו בהבניית הפנייה הירדנית לשלום נפרד כהמשך דבקת הארמון במורשת השושלת ההאשמית, בהלכות האסלאם, במטרות הכלל-ערביות ובזכויותיהם הלאומיות של הפלסטינים, וכן בהדיפת האשמות על סטייתו של ירדן ממחויבויותיה הקולקטיביות. כמו במקרה המצרי,

224 אל-דסתור, "אל-חסיין: אל-אתפאקיה תתויג" לכל סנואת אל-כפאח פי ח'דמת אל-ארדן" [החוזה – גולת הכותרת של כל שנות המאבק בשירת ירדן], אל-דסתור, 26 באוקטובר 1994, 24.

225 אל-לג'נה אל-אעלאמיה אל-ארדניה, מעאהדת אל-סלאם בין אל-ממלכה אל-ארדניה אל-האשמיה ודולת אסרא'יל, (ציטוטים בפתח החוברת).

226 חמאדה פראענה, "ח'אראתנא צחיהה" [בחירותינו נכונות], אל-דסתור, 30 באוקטובר 1994, 30.

הפולמוס בין המשטר הירדני למבקרי סביב האסלאם והערביות העיד על גמישותם של מושגי יסוד דתיים ולאומיים ועל יכולתם להכיל סדרי יום פוליטיים מתחרים.

לאור התפקיד המרכזי שמילאו תועלות כלכליות בשיווק השלום עם ישראל לקהל, התייחד המשטר הירדני מן המשטר המצרי במאמציו להקנות לגיטימיות לשלום חם, המתאפיין בנורמליזציה רחבה הכוללת שיתופי פעולה מגוונים עם ישראל, ממשלתיים ואזרחיים. בתגובה לביקורות מבית ומחוץ על מתכונת השלום עם ישראל פעל בית המלוכה להבהרת יתרונותיו הכלכליים, להפרכת חששות מפני "המזימות הישראליות" ולהקניית הכשר הלכתי-אסלאמי לקשר עם היהודים. לשם כך עמל המלך חוסיין על החייאת הרבדים החיוביים במורשת הדתית של היחסים בין האסלאם ליהדות, תוך ניסיון למסגר את השלום עם ישראל כהתקרבות רצויה ומחודשת בין בני אברהם.

חולשתו של קו ההסברה הירדני הייתה בהשענת הלגיטימיות של המדיניות על עוגן מרכזי, שהתגלה לימים כפגיע, והוא מימוש פירותיו הכלכליים של השלום. משאלה בוששו להגיע חלה פגיעה במעמדו הפוליטי – כמו גם הדתי – של ההסכם כמכלול.